

М. ТЕМИРОВА, М. САДЫКОВА, С. АЙМАХМЕДОВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРУУЧУ МЕКТЕПТЕРДИН
5-КЛАССЫ УЧУН ОКУУ КИТЕБИ

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРИЛГИ ТАРАБЫНАН
СУНУШТАЛГАН

Экинчи басылышы

ТАШКЕНТ – «O'ZBEKISTON» – 2020

УҮК: 811.512.154(075)

372.881.1

КБК 81.2. Кир-922

Т 39

Р е ц е н з е н т т е р :

Н. Алисултанова – Андижан мамлекеттик университетинин
кыргыз тили жана адабият багытынын улук окутуучусу;
Ш. Орунбаева – Ташкент облусу, Бөке районундагы 35-мектеп-
тин кыргыз тили жана адабияты мугалими.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

– суроолор

– үй тапшырмасы

– түшүндүрмө сөздүк

**Респубикалык максаттуу китеп фондуунун
каражаттары эсебинен басылды.**

ISBN 978-9943-01-735-1

© М. Темирова ж.б. 2015, 2020.

© «O'zbekiston» БПЧУ, 2015, 2020.

КИРИШҮҮ

Урматтуу окуучулар, сiler эми башталгыч классты аяктап, жогорку класстын окуучусу болдуңар. Мындан бир жыл мурда кыргыз тилинин ички сырын жаңыдан үйрөнө баштагандардын катарына кирсөнөр, бул окуу жылынан баштап, ошол тилде ээн-эркин ойлонуп, ал ойду кыйналбай башкаларга жеткире билүү милдети сilerдин алдыңарда турат. Ал учун эмне кылышым керек деп ойлонуп жатасыңарбы? Өз алдыңарча ойлонуп көрсөнөр, эми сilerге башталгыч класстардан алган билимиңер аздык кыларын байкайсыңар. Силер эне тилиңер тууралуу дагы көптү билип, билимиңерди толукташыңар керек.

Эне тилиңerde так, түшүнүктүү, көркөм сүйлөө жана орфографиялык жактан туура жаза билүү милдети турат.

Ага жетишүү үчүн ар бир тыбышты, тыбыш аркылуу куралган сөздү туура, кыраатын келтириүү менен көркүү сүйлөөгө жана аны ошондой денгээлде жазууну үйрөнүүгө тийишсиңер. Бул чынында оной жумуш эмес, бирок эрежелерди үйрөнүп, туура сүйлөөгө жана жазууга жетишүү сilerдин колуңардан келет.

Мына эми эрежелерди үйрөнүүгө, туура жазууга, сүйлөшүүгө киришели.

ТИЛ – ПИКИР АЛЫШУУНУН ЭҢ МААНИЛҮҮ КУРАЛЫ

Тил – адамзат коомунун туундусу, белгилүү бир эл калыптандырган жалпы элдик байлык. Ал – ошол элдин сөз каражаттарынын жыйындысы, сөз берметтери. Тил – ошол улуттагы адамдар бири-бирине өз ойлорун жеткире турган сөз байлыгы, сөздөрдүн казына-кенчи. Эгерде тилди элдин казына-кенчи десек, ал бир эле күнде, кимдир бирөөнүн каалоосу менен түзүлө калбайт. Ал адамзаттын тарыхында нечендеген кылымдарды басып, доорлорду алмаштырып, анан келип улутка таандык асыл кенч катары жараган. Ошентип, коом өнүккөн сайын, тилдин да лексикасы, грамматикалык түзүлүшү өркүндөй берет.

Коомдо адамдардын өз ара пикир алышуусу, ал аркылуу аң-сезимдерин байытышы турмуштук эң зарыл нерсе болуп саналат. Бул жагынан алганда, коомдук турмуштагы зарылдыктан келип тил пайда болгон. Ошентип, ал – адамдардын өз ара сүйлөшүү, пикир алышуусу үчүн колдонулуп келе жаткан байланыш-катыш куралы.

Тил адам баласынын турмушундагы жетишкендиктердин бардыгын өзүнө сактап, аларды коомдун улам кийинки муундарына жеткирип турат. Тил аркылуу коомдун ар бир жаңы муундары мурдагылардын тажрыйбаларын, билимин, маданиятын үйрөнүшөт жана аларды дагы өркүндөтөт.

Тил – пикир алышуунун эң маанилүү куралы болуу менен бирге, адам баласынын оюн билдириүү үчүн да кызмат кылат.

Ошентип, коом өнүгүшү менен тил да өнүгүүгө, өзгөрүүгө дуушар болондугун бүгүнкү турмушубуздан деле билүүгө болот. Азыркы жашообузда маалымат берүүнүн каражаттары эбегейсиз өнүктүү. Ошондуктан да

бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө кандай жаңылыктар болуп жатканын маалымат каражаттары аркылуу оңой эле билип алабыз. Илим, техникинын өнүгүшү сүйлөө речибизди компьютер, интернет, слайд, сайт, принтер, сканер жана башка ушул сыйктуу толгон жаңы сөздөр менен байытууда. Демек, эмгектенүү учурунда тил адам баласынын тиешелүү оюн андан ары өнүктүрүп, бардык болгон иш тажрыйбаларын тил аркылуу муундан муунга ёткөрүп отурат.

Кылымдарды карытса да даңазан,
Ким болбогун – кудуретиң тил менен.
Улуу көчтүн көөнөрбөс мурасы,
Урпактарга жетип келген тил менен.

– деп акын бекеринен эргүү менен ыр жараткан эмес турбайбы.

1-көнүгүү. Текст үстүндө иштөө.

Улут өзөгү – тил. Тил, тарых, ата мурастары – элдин көөнөрбөс кенчи. Кыргыз эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков буларды айткан: «Ар бир элдин касиети – эне тили. Башканы даңқташ үчүн эне тилдин сыйкырын качырышка эч кимдин акысы жок. Күчү да жетпейт. Биз өзүбүздүн да, башканын да замандар бою жараткан асыл байлыгын ақылмандуулук менен баалоого милдеттүүбүз. Тил – ар бир элдин башкы байлыгы!»

«Адеп башы – тил» – деп Махмуд Кашкари да жазган. Адеп – жүрүш-туруш илими, тартип-тарбиясы, адамгерчиликтин эң бийик жана ыйык салты. Көрсө, тилди сыйлаган, баалаган жана аны өзү так, таза сүйлөгөн киши адептүүлүккө эшик ачканы. Өзүнүн жүрүш-туруш илимине жеткендиги. Тартиптүү, тарбиялуу, адамгерчиликтүү болгону. Эне тилине кайдыгер караса, ой жүгүртүүсү чектелет.

Көп тил билүү – бул чоң маданияттуулуктун булақтарын байытуу. Анткени, ар бир калктын тили ал жалпы адам баласынын маданияты. Үйрөнгөн тилиң – ишиң үчүн, турмушун үчүн, башка улуттагы адамдар менен катнашуун үчүн керек.

Эне тил – элдин кайталангыс табериги. Эне тилиң – бул өзүндүн жантериңе тете тилиң (эне, ата, Ата Журтун сыйактуу). Ошондуктан, эне тилибизди барктоо, анын касиеттерин ачуу, аны байытуу, өнүктүрүү ар бир адамдын мойнундагы парзы. Биздин улуттук маданиятыбыздын баштапкы булагы – биздин эне тилибиз!

Тил кадырлоо:

Чын көңүлдөн сүймөктөн,
Атам тилин: сүйгөндүктөн сүйлөткөн.
Эрдик, өнөр, билим менен сүйлөшүп –
Бир жүрсүн деп бир жашымда үйрөткөн.
Бирге жүрөм, эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен: иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм,
Башка тилди жандай жакшы көрсөм да:
Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм. (A.O.)

2-көнүгүү. Белгилүү адамдардын тил жөнүндө айткандарына көңүл бургула. Алардын маанисин чечмелегиле.

1. Элди түбөлүк эл кылып турган – анын тили. Ар бир тил – өз элине улуу. Анын тазалыгын сактап, байлыгына байлык кошуубуз керек. (Ч.А.)

2. Тил – эң эле ыйык! Ал элпектики, сулуулукту, тактыкты, уккулуктуулукту талап кылат. Ага кайдыгерлик кылып кароого болбойт. Тил байлыгы – учу-кыйры жок океан, казып бүтпөй турган кен. (А.Т.)

3. Эне тилдин ээси – эл. (Т.С.)

4. Ар бир тилдин өзгөчөлүгү бар. Кыргыз тили да – миң түрдүү жылаажын болуп дилдиреп, миң дилдүү

болуп шаңкылдаган, кубулуп-кулпурган, ыргагы менен куюлушуп, өзүнөн-өзү күүгө келип турган, уккандын кулак курчун кандырган мукам тил. (Б.И.)

3-көнүгүү. Эне тил жөнүндөгү ыр саптарын талдап, дептериңерге көчүрүп жазыла.

Эскертип айтып турган бирин, мицин,
Адамдын, жер экөөнүн биримдигин.
Кулпурган табияттын көрүнүшү,
Так ошо – менин сүйгөн эне тилим.

Тил жоголду деген сөз,
Дил жоголду деген сөз.
Эне тилден айрылса,
Эл жоголду деген сөз. (Н.Б.)

Тил – пикир альшуунун эң маанилүү куралы тема-сындағы текстти окуп, маанисин түшүнүп өздөштүргүлө. Анда камтылған ойду колдой турган өз сөзүңөрдү айта аласыңарбы?

1. Тил деген эмне?
2. Анын турмушубуздагы мааниси кандай?

4-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили. Чыгыш теги боюнча түрк тилдерине кирет. Кыргыз тили – байыркы тилдердин бири. Анткени, тил өмүрү – эл өмүрү.

Дүйнөдө кайталанғыс ири чыгарма болгон «Манас» эпосу да кыргыз тилинде жаралған. Эгер кыргыз тили жарды болсо, ушундай чоң байлық ошол тилде жаратылат беле?

Тил – ар бир улуттун негизги улуттук белгилеринин бири. Кыргыз элинин улуулугу кылымдар бою өзүнүн улуттук тилин сактап келгендигинде.

5-көнүгүү. Төмөнкү ырдын маанисин талдап, дептериңерге көчүрүп жазыла.

Сүйүктүү татынакай, сулуу тилим,
Мээримдүү жүрөгүмө жылуу тилим.
Ширелген жакут менен көркү чексиз,
Тамшанткан, такылдаткан балдан ширин. (A.T.)

6-көнүгүү. Төмөнкү тил жөнүндөгү макалдардын маанисин оозеки чечмелеп бергиле.

Тил кылыштан өткүр. Тил – ойдун сандыгы. Тилден бал да тамат, уу да тамат. Тил – жүрөктүн ачкычы. Тил – акыл таразасы. Тили таттуу аш жейт, тили ачуу муш жейт.

7-көнүгүү. *Өнөр алды – кызыл тил.* Бул макалдын маанисин сiler кандайча түшүндүңөр? Мааниси ушуга жакын тил жөнүндө дагы кандай макалдарды билесинер? Тил, эне тил жөнүндөгү макаллакаптарды таап, дептериңерге жазып, алардын маанисин оозеки чечмелегиле.

Үлгү: *Тилдин тазалыгы – дилдин тазалыгы.*
Тил уудан ачuu, балдан таттуu.

8-көнүгүү. Төмөнкү табышмактарды көчүрүп жазып, жандырмагын тапкыла.

1. Сүйлөйт бирок укпайт.
2. Сөөгү жок эти бар, сүйлөгөн сөзү бар.

9-көнүгүү. Ырды жаттап келгиле.

ЭНЕ ТИЛ

Эне тил ыйык экенин,
Эч адам тангыс чындык да.
Эненин тилин сыйлабоо,
Эзелтен тете кылмыш카.

Элдигин, тилин коргогон,
Эрендер жолун жолдойлу.
Эне тилди унутуп,
Эси жок маңкурт болбойлу.

Башка тилди билгенин,
Баарыбызга сыймыктуу.
Бирок, эненин тилин унтуу,
Баарынан уят – чындык бу.

Кыр-кырдан жыйып эл кылып,
Кыйырын жоодон сактаган.
Кыргыз тил – тили Манастын,
Бабалар баалап барктаган.

Дүйнөгө кеткен дүбүртү,
Атагын жайып кыргыздын.
Ардактап, барктап, сактайлы,
Кыргыз тил – тили Чыңгыздын. (В.I.K.)

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО ЗАТ АТООЧ

10-көнүгүү. Текстти окуп, андагы зат атооч сөздөрдү таап айтып бергиле.

Бала дүрбүсүн колуна кармады. Дүрбүдөн алыста оттоп жүргөн тооктор абдан чоң жана жакын көрүндү. Бала дүрбүнү жылдырып жиберди эле, үйлөр жылыпп бараткандай сезилди. Суу ичиндеги балыктар да абдан чоңдооп көрүндү. Анын тегерегиндеги гүлдөр, чөптөр абдан кооз болуп кетиптири. Калдандалап учуп келип конгон көпөлөкту көрүп, ушундай чоң болсо гана – деп койду. Бала ошол эле калыбында алыста мелтиреген көл жакты карап, бир саамга токтой калды. Анын күткөнү ак кеме эле. (Ч. А.)

11-көнүгүү. Текстти окуп, андан зат атоочторду таап, дептериңерге жазғыла.

Берекеси төгүлгөн күз келди. Күндүн ысык табы кайтып, мурдагыдан аба салкындады. Бак-дарактардын кызыгылт сарыга боёлгон жалбырактары жерге түшө баштады. Күз күндөрү. Батыштан мелүүн жел согуп турат. Күз айынын конур жели леп-леп жорткон сайын, теректин бариктери ноодасы менен түбөлүккө ажырашууда.

Ар бир мезгилдин өзүнүн артыкчылыгы болот. Күзүндө күн кыскарып, түн узарат. Жылуулук азайып, аба салкындейт. Кээ бир күндөрү тынымсыз жаан жааган күндөр да болот. Келгин күштар жылуу жакка кетишет.

Күздүн касиети да, анын башка мезгилдерден артыкчылыгы да – анын берекесинде. Бардык эгин талаала-

рында күз күрөшү күч алат. Дыйкандар жашылча-жемиштердин түшүмдөрүн жыйнашат. Малчылар малын күзгү жайыттарга жеткизет. Өзбекстандын байлыгы болгон ак пахтаны жыйноо кызуу улантылат. Күздүн ақырында кыроо түшүп, жер бети мончок тагынгансып мөлтүрөйт. Күнөстүү Мекенибизде күз мына ушундай өкүм сүрөт.

12-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдү унгу, мүчөгө ажыратып, алардын кайсынысы зат атооч экендигин тапкыла.

Кител – билим булагы. Ал аркылуу дүйнөдөгү бардык нерсени таанууга болот. Кител аркылуу не бир укмуштарды биле аласын.

13-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдердөгү зат атооч сөздөрдү таап, эмне үчүн зат атооч экендигин оозеки далилдеп бергиле.

1. Адам бакытты бекер жатып таппайт, эмгек менен табат. 2. Жер – казына, суу – алтын. (Макал). 3. Жер эрдин эмгегин жебейт. 4. Жерде жаткан жумуртка, асманда учкан күш болот. 5. Шаарда бүгүн жаштар үчүн чоң концерт тартууланды.

14-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн кош зат атоочторду тапкыла.

1. Дастроңдорду нан күкүмүн бала-чака тебелебей турган жерге төгүү керек. 2. Адатта дастроңдон түшкөн күкүмдөрдү күш-пуш чокуп жеп кетсин деп бир четке калышат. 3. Түркүн дарылыш касиети бар булактар көп, бирок булактын тегерегинен куюлган ақыр-чикирлер суунун дарылыш касиетин жоготот. 4. Биз жердеген мекенде ыйык жер-суулар өтө көп. 5. Самара чоңоюп, тамак-аш жасоону өз колуна алды эле, апасы буга жетине албай кубанып калды.

1. Зат атооч деген эмне?
2. Ал кандай суроолорго жооп берет?
3. Зат атоочтун негизги белгилери кайсылар?

15-көнүгүү. Зат атоочторду катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Үлгү: Кайсы элде болбосун ата-эне балдарынын келечеги, жакшы жашоосу жөнүндө ойлонот, кам көрөт.

СЫН АТООЧ

16-көнүгүү. Текстти окуп, сын атоочторду атагыла. Алар сүйлөмдө заттын эмнесин билдириүүдө? Кандай суроолорго жооп берет?

Бул баланын эки жомогу боло турган. Бири – жан билбеген өз жомогу, экинчисин таятасынан уккан. Акырында эки жомогунун бири да калбады. Чоң атам мага кызык жомокторду айтып берет. Сыйкырдуу жомокторго кызыгамын. Китепканадан кереметтүү жомоктор жыйнагын алдым.

17-көнүгүү. Текстти көркөм окугула, андагы сын атооч сөздөрдү таап, дептеринерге сын атоочторду гана терип жазгыла.

ҮСТӨЛ ҮСТҮНӨ КОЮЛГАН ГҮЛ

Майрамдын көркүн барпайган кызыл-тазыл гүл ачат. Ошон үчүн анын заматта соолуп калбай, узагыраак жашашы үчүн эмне кылуу керек? Пайдалуу кенеш бар.

Хризантема, георгина, гладиолусту вазадагы сууга салаардын алдында түбүнөн 3-4 сантиметр кесип таштоо керек. Сирень, жасмин, черемуханын түбүн болсо катуу бир нерсе менен жанчып коюу керек. Назик гүлдөрдүн түбүн ийне менен тешип коёт. Ал эми пион, гортензия өндөнгөн гүлдөр өзгөчө маңыз бөлүп

чыгара бергендиңден, ал маңыз өсүмдүктүн түбүн клейлеп таштайт да сууну денесине өткөрбөй коёт, ошон үчүн аларды сууга салардан мурда түбүн кыса карман туруп, уч жагын отко кургатып коюу керек.

Жазында кызыл жоогазын көздү кубантат. Ак, сары, кызыл роза гүлдөрүчү, тим эле көз жоосун алган кооз гүлдөр эмеспи ээ? Алардын жана гвоздиканын суусуна шекер сәэп, георгинге аспирин салып койсо да узакка чыдайт. Жайкы ысыкта гүлдүн суусуна бир нече бөлүк жыгач көмүрүн же болбосо аш тузун кошуп койсо (1 литр сууга 1 чай кашык туз) тез соолубайт.

Түрдүү гүлдөн гүлдесте жасаганда роза менен гвоздиканы эч качан бир койбогула – гүлдестенер заматта эле соолуп калат.

18-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Сын атооч сөздөрдүн белгилерин мүнөздөгөн сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

ТЕРЕК

Адамдар байыркы убактан бери эле теректи баалашат. Ал жер тандабай, ар кандай климатта тез өсөт. Өзбекстанда мырза терек, бака терек, бай терек, кара теректер өсөт.

Терек – эң сонун дарыгер. Себеби, абаны көмүр кычкыл газынан, чаңдан тазалоо боюнча теңдешсиз дарак. Ар бир терек көрүнбөгөн фонтан сыйктуу болуп, анын жалбырактары ысыкта суткасына бир нече чака сууну буулантып чыгарып турат.

Адамдын ден соолугуна пайдалуу заттарды бөлүп чыгарат, абага жыттуу эфир маийн таратат. Анын жыгачы жумшак, женил болот. Ошондуктан, өзүнө минералдык сууларды сицирип алууга жөндөмдүү келет.

Теректен кағаз, ширеңке, фанера жана курулуш материалдары даярдалат.

19-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна сын атооч сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Жай мезгилинде тоого барып, ... эс алууга болот.
2. ... чөптөрү жайкалып, көнүлдү көтөрөт.
3. Тоонун суусу ... жана....
4. Тоодо ..., ..., ..., гүлдөр ачылып, көздү кубантат.
5. Түнү ай жаркырап ... көрүнөт.
6. Айдай ... болсун деп элибиз кыздарына Айжан, Айгүл, Айдай деген ат коюшат.

20-көнүгүү. Макалдарды окуп, сын атооч сөздөрдү таап, айтып бергиле.

Жакшы окуучу баарын сезет, жаман окуучу сабактан безет. Тырышчаак окуучу билим алат, тырышпаган окуучу куру калат. Акылдуу адам мактанса, ишти тындырат, акмак адам мактанса бутун сындырат. Айдай чырайды иттей кыял бузат.

21-көнүгүү. Суроо коюп сын атооч сөздөрдү таап жазгыла.

Кара сакал көмүрдей,
Кайраты каттуу темирдей.
Бой келбети мунардай.
Колу түптүү чынардай.

Алайган көзү Чолпондой,
Ай кулагы калкандай.
Майдан кылса душманга,
Майдалап чыккан талкандай. (T. M.)

САН АТООЧ

22-көнүгүү. Канча деген суроого жооп берген сөздөрдү таап, дептеринерге көчүрүп жазыла.

Эки өлчөп, бир кес. Биз бешинчи кабатта турабыз. Боз үйдүн түндүгү төрт бөлүккө бөлүнөт. Алты канат боз үйдүн 6 бөлүк керегеси жана 108 уугу болот. Жаныбарлардын ичинен эң чыдамдуусу – өрдөк. Ал 110 градус суукка чыдайт. Төө суусаганда 250 литрге жакын суу ичет. Пилдин жүрөгү бир минутада 46 жолу согот. Биздин класстагы окуучулардын экиден бир бөлүгүн кыздар түзөт. Тапшырманын төрттөн эки бөлүгүн класста аткардык. Адамдын денесинде 5 литр кан айланып жүрөт.

23-көнүгүү. Текстти көчүрүп, сан атоочтордун астын сыйгыла.

СУРНАЙ

Сурнай – үйлөмө музыкалык аспап. Жыгачтан, мүштөгү камыштан жасалат. Жалпы узундугу 300 – 400 миллиметр. Үндү ар кандай бийиктиктө чыгаруучу 8 – 9 тешикчеси бар. Сурнай эл аспаптар ансамблинде ойнолот.

24-көнүгүү. Текстти окуп, суроолор аркылуу сан атоочторду тапкыла.

Ысык-Көлдүн узундугу 182 километр, эң жайык жеринин туурасы 60 километрге жакын. Ысык-Көлгө 70 тен ашык агын суулар куюлат, бирок, бирөө да агып чыкпайт. Жайдын ысык күндөрүндө суунун температурасы 26-29 градуска чейин жетет. Көлдүн жээгинде түрдүү гүлдөр ёсөт. Гүлдүн бир килограмм бал болуучу ширесин жый-

ноо үчүн бал аары 300 мин қилометрдей аралыкка учуп, 19 мин гүлгө конушу керек. Демек, ал бир нече килограмм бал жыйиноо үчүн миллиондогон километр аралыкка учат.

25-конүгүү. Сүйлөмдердөгү цифра түрүндөгү сан атоочторду жазуу түрүнө айландырып жазгыла. Алар кандай суроого жооп берет?

1. Бир жылда 12 ай, 12 айдын 7 айы 31 күндөн, 4 айы 30 күндөн, ал эми февраль айы 4 жылда бир 29, калганы 28 күндөн жаңырат.
2. XXI кылым 2001-жылдын 1-январынан башталат.
3. Биздин класста 27 окуучу бар.
4. Варианты көп жана эң көлөмдүү чыгарма – «Манас» эпосу, анын 70 тен ашык варианты бар.
5. Мектебибиз боюнча эң чачы узун кыз – Айжан, ал 9-класста окуйт.

26-конүгүү. Ырды дептериңерге көчүрүп жазгыла жана сан атоочтордун астын сыйгыла.

БИЛИП АЛГЫЛА

Бир колунда беш манжа,
Бешөөнүн аты беш башка.
Айтып берем аттарын,
Билип алгын эч шашпа.

Биринчиси баш бармак,
Экинчисин сөөмөй дейт.
Экөө дайым биримдик,
Башкаларын өгөйлөйт.

Үчүнчүсүн ортон дейт,
Төртүнчүсү аты жок.
Бешинчиси чыпалак,
Төртөөнө эч баркы жок,
Ошондуктан чычалайт. (A.K.)

АТ АТООЧ

27-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн ат атооч сөздөрдү таап, оозеки айтып бергиле.

Биздин шаар күндөн-күнгө көркүнө чыгып бара жатат. Биз кечээ шаардагы мекен таануу музейинде болдук. Сиздерди көргөзмөнү ачып берүү учун чакырдык. Тиги кооз буюмдар окуучулардын колунан жарапалды. Конкурста ар ким өз талантын көрсөттү. Ошол түнү мен Саманчынын жолун тиктеп, уктап кеттим. Мен сизге ушул катты жазууну туура таптым. Биз тиги тентек сууну жолго салсақ, ал эл учун кызмат кылат.

28-көнүгүү. Төмөнкү суроолорду окуп, жооп бергиле. Аларды дептеринерге жазып, ат атооч сөздөрдүн астын сыйзыла.

Сен канчанчы класста оқүйсүң?
Силердин классыңарда канча окуучу бар?
Сага көбүрөөк кайсы сабактар жагат?
Сен кружоктун кайсы түрүнө катыштың?
Сенин досторун барбы, алар кимдер?

29-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна ылайык келген ат атооч сөздөрдү коуп жазғыла.

... жерибиз ар түрдүү минералдык сууларга бай. ... башка суулардан химиялык курамы менен айырмаланат. Арт жактан ... кобураган үнү угулду. ... дүрбүнү колуна алып, алыста сүзүп бара жаткан ак кеме жакты карады. ... сүзүп бара жаткан ак кеме го. ... сабактан келсем, үйдө эч ким жок экен.

30-көнүгүү. Төмөнкү тексттен ат атооч сөздөрдү таап, алардын кайсы жөндөмөдө турганын оозеки айтып бергиле.

МЕНИН ДОСТОРУМ

Сыртта кар жаап турган. Сабактарымды даярдап коюп, көркөм адабий китепти окуп, терезенин жанында отурган элем. Аңгыча тық-тық эткен дабыш угулуп калды. Эки жагымды карасам, үйдө менден башка эч ким жок, эч ким деле көрунбөйт.

Китебимди кайрадан уланттым. Бир аз убакыттан кийин баягы дабыш дагы угула баштады. Көрсө, сырттан терезеге конуп алып, жем үмүттөнүшкөн көгүчкөндөр тыкылдатып жатыптыр. Алар – мага үйүр алган көгүчкөндөр.

31-көнүгүү. Көркөм текстти окугула, андан ат атооч сөздөрдү тапкыла.

«Толкундар, силер азыр қайыгымды айдал келатасыңар, мунуңар жакшы. Мен силерди Мылгун акенин толкундары деп жүрөйүн. Агүкүк кеткен тараапка түрүлүп силер барагасыңар. Каалаган жагыңарга каалаганча узак убакыт кете берсөнөр болот да. Жолдон бурулуп кетпегиле, Мылгун акенин толкундары. Калак шилеп ылдамдасам болор эле, алым жок. Карагылачы, силердин жетегиңерде баратам. Аман калсам дайым эсимде болсун: силер Орган чоң атанаң шамалынын огу менен, Эмрайиндин жылдызын көздөй толкуйсуңар. Мылгун акенин толкундары жанга жолдош толкундар деп элге жаям! Жардам бергиле мага, Мылгун акенин толкундары. Мени таштап кетпегиле...» (Ч.А.)

32-көнүгүү. Төмөнкү берилген мисалдарды катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Менин өлкөм, сенин китебин, анын үйү, биздин өлкө, силердин китебиңер, алардын үйлөрү.

ФОНЕТИКА ЖАНА ГРАФИКА

1-§. ФОНЕТИКА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Тыбыштардын жасалышы. Биз сүйлөп же сүйлөшүп жаткан тил сөз жана сүйлөмдөрдөн турат. Биз сүйлөшүп жаткан сүйлөмдү курап жаткан сөз андан да майда бөлүкчөлөргө бөлүнөт. Тактап айтканда, сүйлөм сөздөрдөн, сөз тыбыштардан түзүлөт. *Атам жумуштан келди* деген сүйлөмдүн биринчи сөзү 4, экинчиси 8, үчүнчүсү 5 тыбыштан турат.

Тыбыштар өз алдынча турганда эч кандай мааниге ээ болбайт. Мисалы, «*бал*» деген сөздү алалы, ал *б*, *а*, *л* деген үч тыбыштан куралды. Бул тыбыштар өз алдынча турганда эч кандай маанини билдирил албайт. Аларды өз ара айкаштырып айтсак, *бал* деген түшүнүктү билдириет. Сөздөгү тыбыштардын биринин ордун алмаштырып койсо эле, сөздүн мааниси өзгөрүп кетет. *Алсак, бал, кал, жал, тал* дегенде биринчи тыбышын, *бал, бол, бөл, бул* дегенде экинчи тыбышын, *бал, бак, баши, бас, бат* дегенде үчүнчү тыбышын алмаштыруу менен сөздүн мааниси өзгөрүп кетти.

Бирок тыбыштардын туш келди жыйындысы эле сөз боло бербейт. Мисалы, *камыш, арча, китеп* деген сөздөрдү *кымаси, ачра, тепик* деп айтсак эч нерсе түшүнө албайбыз. Демек, сөз болуу үчүн тыбыштар белгилүү бир тартипте жайгашуу менен, кандайдыр бир маанини билдириүүгө тийиш. Тыбыштардын өз ара кошулуусу эмес, алар берген маани башкы орунда турат.

Тилдин тыбыштык түзүлүшүн үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү фонетика деп аталат.

Ал гректин *phone* (үн, *тыбыш*) деген сөзүнөн алынган. Сөздөрдү айтуу үчүн керектүү тыбыштар тыбыш чыгаруучу органдарыбыз аркылуу пайда болот.

Тыбыштарды жасоого тил, тиш, эрин, жаак, таңдай, ооз жана мурун көндөйлөрү да катышат. Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба кекиртек аркылуу үн жылчыгын аралап өтүп, үн түйүндөрүн дирилдетет. Кишинин үн түйүндөрү бир секундда 40 тан 17000 ге чейин термелө алат. Ошол термелүүдөн тыбыш жаралат.

Кыргыз тилинде 14 үндүү, 25 үнсүз тыбыш бар.

33-конүгүү. Текст үстүндө иштөө.

Бардык жакшылыктар билимден башталат. Билимдүүгө дүйнө жарык болот. Анткени, билимдүү инсан көрөгөч, алдын ала баштаган ишинин аягы эмне менен бүтөөрүн жакшы билет. Келечекке ишенимдүү карайт. Турмушундагы бардык тоскоолдуктарды акылы менен, билими менен жеңип чыгат.

Бул жашоодо билим алуу, өнөр үйрөнүү, көп китеп окуунун мааниси өтө чоң. Биздин жашообузда алган билимдерибиз оной өмүр сүрүүбүзгө, адашпоого кызмат кылат.

Ар бир окуп жаткан илимдерибиз айталы, математика, ботаника, тарых, эне тил, адабият, сүрөт, музыка баары-баары керектүү. Алар аркылуу биз так эсептей алабыз, өсүмдүктөр дүйнөсү, курчап турган айланы-чөйрөбүздү тааныйбыз, ата-бабаларыбыз басып өткөн жашоосуна күбө болобуз, эне тилибиздин, адабиятыбыздын баалуулуктарын, ал эми сүрөт, музыка аркылуу өнөрдү үйрөнөбүз. Эмгегибиз, аракетибиз менен түрдүү тилдерди үйрөнсөк, көп элдердин турмушу менен ошол тилде таанышшу мүмкүнчүлүгүнэ ээ болобуз.

Билим – казына, әмгек анын ачкычы. Ошондуктан, балдар, билим алуудан, көп китеп окуудан, терен үйрөнүүдөн чарчабагыла. Ушуну жакшы билип алгыла, билим издеген өсөт. Билим – жанып турган чырак!

34-көнүгүү. Төмөнкү мисалдарды карагыла, алардын кайсынысы сөз болду, ал эми кайсынысы сөз болгон жок, далилдегиле.

Битир, Токмок, слуттуга, чейин, кчрмта, этибар, йыфусац, албасаң, керек, лип.

35-көнүгүү. Ушул сөздөрдүн мааниси кайсы тыбыштардын ордун алмаштыруудан өзгөрүп кеткендигин байкагыла.

1) жаш, каш, баш, таш; 2) таш, төш, түш, теш; 3) кел, көл, күл, кал; 4) бат, баш, бал, бас; 5) барак, дарак, тарак; 6) табак, сабак, кабак; 7) кетет, жетет.

36-көнүгүү. Текстти окуп, андагы **к** тыбышы катышкан сөздөрдү дептеринерге жазғыла.

КҮЗ МЕЗГИЛИН ЖАКШЫ КӨРӨМ

Күндүн нуру кыйгач тийген кезде суук боло баштайт да, күз, кыш мезгилдери келет. Жер бетиндеги тиричилик-тин жүрүшү Күнгө байланыштуу болот. Мен күз мезгилиин жакшы көрөм.

Алдын ала күн салкындал, күздөн кабар берет. Күзүндө Мекенибизде пахтадан мол түшүм алынат. Коон, дарбыз, мөмөлөр, жашылча-жемиштери тегиз бышып жетилет. Кырманга кызыл дан толот. Дастроңонубуз баба дый-кандарыбыз жетиштирген буудай нандан тартып, дүйүм-дүйүм жемиштерге толот. Ошондуктан да берекелүү күз дешсе керек.

Мекенибиздин ажарын күзүндө тээ бийиктен караса, кадимкидей сары түскө боёп койгондой көрүнөт. Ошол себептүү бул мезгилди «ал-

тын күз» деп да коюшат. Күздө жыйнаштырылган түшүм мол болсо, элде токчулук болот.

Ошондуктан, мен күз мезгилиин жакшы көрөм.

37-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Анда кайсы тыбыштын алмашуусу менен сөздөрдүн мааниси өзгөрүп кеткендигин аныктагыла.

1) каз, кыз; 2) муз, туз; 3) чай, май, тай, сай; 4) кой, той; 5) бала, бата; 6) көз, сөз; 7) тил, тиш.

Ү л г ү : Каз өрдөкту кубалады. Кызы бар үйдө кыл жатпайт.

2-§. ТЫБЫШ ЖАНА ТАМГА

Сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым-айрым үндөр тыбыш, ал эми тыбыштарды белгилөө үчүн алынган шарттуу белгилер тамга деп аталат.

Алардын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылык бар: тыбышты айтабыз жана угабыз, тамганы жазабыз жана көрөбүз.

Көпчүлүк сөздөрдө тыбыш менен тамганын саны бирдей болот: *Китеп, дептер, мугалим, гүлдесте* ж.б.

Кээ бир сөздөрдө тамгага караганда тыбыштын саны көп болот: *коён, куюн, таяк* деген сөздөрдө 4 тамга, 5 тыбыш бар. Тескерисинче, айрым сөздөрдө тыбыш카 караганда тамганын саны көп болот: *фильм* деген сөздө 5 тамга, 4 тыбыш бар, анткени ъ жана ъ белгилери өзүнчө тамга болуп эсептелсе да, тыбышты билдири албайт.

Созулма үндүүлөр эки окшош тамга менен белгиленип, бир гана тыбышты билдирет: *жазуучу, жайллоо, боор, эстүү, кулкулүү*.

Кыргыз тилинде 39 тыбыш, 36 тамга бар.

38-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдө канча тамга, канча тыбыш бар?

1. Ата, отоо, ёт, күтүү.
2. Коон, он, тон, коён.
3. Жаан, жан, жабуу, таяк.
4. Компьютер, фонарь, декабрь, автомобиль.

39-көнүгүү. Топторго бөлүнгүлө. Биринчи топ тыбыштан тамгасы көп беш сөз, экинчи топ тамгадан тыбышы көп беш сөз таап, дептериңерге көчүргүлө. Кайсы топ эң мурда аткарса, ошол топ өз сөздөрүндө эмне үчүн тыбыштан тамгасы көп экендигин, эмне үчүн тамгадан тыбышы көп экендигин далилдеп, сүйлөп берсин.

40-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү тыбыш жана тамгага ажыраттыла. Эмне үчүн ушул көз карашка келгениңерди айтып бергиле.

Чымыркануу, зааркануу, коёюн, ашуу, боёк, шаардыктар, калаа, кашаа, дүрмөт.

1. Тыбыш жасоочу органдарга кайсылар кирет?
2. Тыбыш жана тамга деп эмнени айтабыз?
3. Эки тыбышты билдириген кандай тамгалар бар?
4. Кандай үндүү тыбыштар эки тамга менен белгиленет?
5. Ъ, ъ белгилери тыбышты билдириби?

41-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдө канча тыбыш, канча тамга бар экенин аныктагыла.

Коюу, ченөө, боёо, эңкеет, диафильм, коён, юпитер, салют, январь.

3-§. ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Айрым тыбыштарды айтканда, аба ооз көндөйүндө эч кандай жолтоолукка учурбай эркин чыкса, экинчи бир тыбыштарды айтканда, жолтоолукка учурап,

шыбыш пайда болот. Ушул өзгөчөлүктөрүнө карай тыбыштар үндүү жана үнсүз болуп экиге бөлүнөт.

Сүйлөгөндө аба ооз ичинде эч кандай тоскоолдукка учурабай, эркин чыгып, үндүн катышы менен айтылган тыбыштар үндүү тыбыштар деп аталат.

Андай тыбыштар кыргыз тилинде 14. Алардын сезизи кыска үндүү, ал эми алтоо созулма үндүү болуп эсептелет.

Кыска үндүүлөр: *a, э, о, θ, у, ү, ы, и.*

Созулма үндүүлөр: *aa, ээ, oo, θθ, uu, үү.*

Айтканда, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба сүйлөө органдарынын биринде толук же жарым-жартылай тоскоолдукка учурап, үн, шыбыш аркылуу чыккан тыбыштар үнсүз тыбыштар деп аталат.

Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштар 25.

42-көнүгүү. Тексттеги көп чекиттин ордун толтуруп, көчүргүлө. Алардын үндүү жана үнсүз экенин айырмалап бергиле.

СЕЛКИНЧЕК

Селкинчек – ою..дун бир түрү. Ай...лдын четине же ардактуу жерге арканды эки жа-наша жыгачка же кыйгач өск...н дарактын бутагына байл... менен курулган. Б...к – дараксыз жерде селкинчектин ордуна алты бакан тебилген. Селкинчек к...ңүл ачуу үчүн салынган, ыр, бий же шайыр сөздөр менен коштолгон. Селкинчек жаш өспүрүмд...рdu шамд...гайлыкка, шайырды....ка көнүкт...рүп, денесинин чымыр бол...шуна өбөлгө түзгөн.

43-көнүгүү. Текстти окугула, кара менен басылган сөздөр кандай тыбыштардан куралды? Түз сызык сызып, сөздөрдөгү үндүүлөрдү сол жагына, үнсүздөрдү он жагына ажыратып жазгыла.

КИЧИНЕКЕЙ ПИЛ

Алыс-алыс жактагы **чытырман** токойдо пилдердин үйүрүндө кичинекей пил бул жарык дүйнөгө келди. Анын башка **пилдерден** айырмасы, узун түмшугу жок эле. Кичинекей пилдин апасы эрте-кечпи тигинин **түмшугу** узарар деп ойлоп жүрдү, тилекке каршы, андай болбоду. Ал эми үйүрдөгүлөр болсо эмне үчүн **кичинекей** пилдин түмшугу жоқ, эмне үчүн бечара аларга окшош эмес? – деп таң калышчу. Бирок бир топ мезгил өтүп, алар да тигинин **кебетесине** көнүп калышты.

44-көнүгүү. Мугалимдин жардамы менен төмөнкү башкатырмада аты аталбаган сөздү таап, ошол тапкан сөзүнөрдөгү үндүү жана үнсүз тыбыштарды ажыраткыла. Ал сөздү тема катары алыш, чакан текст түзүп, текстинерде канча үндүү, канча үнсүз тыбыш колдонгонуңарга көнүл бөлгүле.

Жайыл

--	--	--	--	--	--	--

1. Кандай тыбыштарды үндүү, кандай тыбыштарды үнсүз дейбиз?
2. Кыргыз тилинде канча кыска, канча созулма үндүү тыбыштар бар?
3. Алар кайсылар?
4. Үнсүз тыбыштар канча?

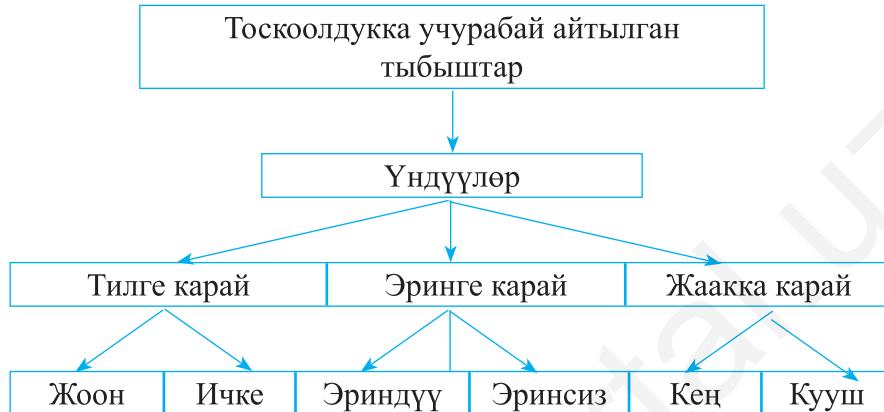

45-көнүгүү. Кыска жана созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдөн жазып келгиле. Ал сөздөрдө үнсүз тыбыштардын катышканына да көнүл бургула.

Үлгү: *алма, коон.*

Үндүү тыбыштардын бөлүнүшү

Тыбыштар

4-§. ЖООН ЖАНА ИЧКЕ ҮНДҮҮЛӨР

Үндүү тыбыштар тилдин кыймылына карай жоон жана ичке болуп бөлүнөт.

Жоон үндүүлөрдү айтканда, тил артка карай тартылып, анын түп жак бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт.

Ага: **а, о, у, ы** тыбыштары кирет.

Ичке үндүүлөрдү айтканда, тилдин учу алга карай жүткүнүп, ортосу таңдайды карай бир аз өйдө көтөрүлөт.

Ага: **э, ё, ү, и** тыбыштары кирет.

Үндүүлөр жоон жана ичкелигине карай үндөшүп окшошот, б.а. сөз жоон үндүүлөрдөн башталса, аягына чейин жоон, ал эми ичке үндүүлөр менен башталса, аягына чейин ичке үндүүлөр келет: жалбырактары, үйдөгүлөрдөн ж.б. Бир эле сөздө жоон жана ичке үндүүлөр катар келиши да мүмкүн. Бул көбүнчө башка тилден кирген сөздөрдө кезигет: *адабият, фабрика, фанера, кино, театр, машина*. ж.б.

46-көнүгүү. Төмөнкү ырды көчүрүп жазып, жоон үндүүлөрдүн астын сыйгыла.

Алтынды сансыз кылып тапкан эмгек,
Адамды адам кылып баккан эмгек.
Түрдөнтүп албан-албан жердин бетин,
Килемди, бачайыны жапкан эмгек.
Аткарып калети жок турмуш шертин,
Берметти безелентип таккан эмгек. (Ж.Б.)

47-көнүгүү. Текстти окуп, бир сөз ичинде жалаң жоон, жалаң ичке жана жоон-ичке үндүүлөр аралаш келген сөздөрдү бөлүп, айтып бергиле.

ДҮЙНӨДӨГҮ ЭҢ ЧОҢ ГҮЛ

Дүйнөдөгү эң чоң гүл Раффлезия Арнольди деп аталат. Раффлезия Суматра аралында гана өсөт. Гүл толук ачылганда анын диаметри бир метрге жетет. Раффлезиянын жалбырактары болбойт, ошондуктан ал фотосинтез жасай албайт жана катарында өсүп жаткан өсүмдүктөрдүн тамырынан тамактанат. Ал кадимки эле жерде өсөт. Анын жыты куду эле сасып кеткен эттин жытындей. Бул жыт адамдарга жакпаганы менен чымын-чиркейлерди өзүнө тартып, алар гүлдү чандаштырууга мүмкүнчүлүк берет.

Гүлдү таап, изилдеген окумуштуу Раффлез менен Арнольддун урматына бул гүл «Раффлезия Арнольди» деп аталып калган.

48-көнүгүү. Төмөнкү сөз оюундагы ичке үндүүлөр катышкан сөздөрдү таап жазыла.

ӨН, ӨР деген эки сөз,
ӨНӨР болот бириксе.
Чынында өнүп, өр алат,
Балдар өнөр билишсе.

Эне тилде үч тамга,
Ө, Н, Ү деп аталат.
Бириктирсе үчөөнү,
Бир гана сөз жасалат. (өңү) (Ы.К.)

1. Эмне үчүн жоон жана ичке үндүүлөр дейбиз?
2. Алар кайсылар?

5-§. ЭРИНДҮҮ ЖАНА ЭРИНСИЗ ҮНДҮҮЛӨР

Үндүү тыбыштар эриндин катышына карай эриндүү жана эринсиз болуп бөлүнөт.

Эриндүү үндүүлөрдү айтканда (**о, ө, у, ү**), эки эрин алга карай жүткүнүп чормоёт. Эринсиз үндүүлөрдү айтканда (**а, э, и, ы**), эрин алга карай жүткүнбөйт.

Кыргыз тилиндеги үндүүлөр жоон, ичкелиги боюнча гана эмес, эриндүү жана эринсиз болушуна карата да окшошуп ээрчишет.

Мисалы: *окуу + чы = окуучу, тоо + да = тоодо, өтүк + чан = өтүкчөн, гүл + лар = гүлдөр.*

49-көнүгүү. Топторго бөлүнгүлө. Биринчи топ жалаң эриндүү үндүүлөр катышкан сөздөрдү; экинчи топ жалаң эринсиз үндүүлөр катышкан сөздөрдү; үчүнчү топ жалаң эриндүү жана эринсиз үндүүлөр катышкан сөздөрдү таап, дөптериңерге көчүрүп жазғыла.

Көпөлөк, машина, орок, мышык, өрүк, элең, макал, кител, жөжө, жалбырак, көлөкө, қудук, терек, бүчүр, ырыскы, улак, булак, бубак, уста, акылман, убакыт, адам, музей, мугалим, топурак, трактор, жумуш, самын, куймак, талкан, жүзүм, кумайык, жүрөк.

50-көнүгүү. Текстти окуп, андан жалаң эриндүү үндүүлөр катышкан сөздөрдү оозеки айтып бергиле.

АСМАНДЫН ӨҢҮ КАНДАЙ БОЛОТ?

Күн ачык кезде асман бизге көгүш болуп көрүнөт. Чындығында асмандын өңү түссүз болот. Анын боёгу атмосферадагы материалдарга жана аны кесип өткөн жарыкка көз каранды болуп саналат. Күндүн нуру асан-үсөндү түзгөн көп түстүн аралашмасынан турат. Качан Күндүн нуру атмосферага түшкөндө, атмосфера чандарынын бөлүкчөлөрү жана суунун буусу ага чачырайт да, Күн нурунданы айрым түстөр көрүнбөй калат. Ал эми алардын арасынан көгүш түс баарынан тез чачырайт жана биз аны бардык жерден көрө алабыз, ошол себептен асман бизге көгүш түстө көрүнөт.

51-көнүгүү. Текстти окуп, андан жалаң эринсиз үндүүлөр катышкан сөздөрдү таап, дептериңге жазгыла.

Нан – ырыссы, туз – наисип. Буларды барктабаганың – түркөйлүгүн. Аларды кадырлаганың – сенин акылдуулугун. Бардык учурда нан менен тузду сыйлай жүрүш милдетин. Бизге ата-бабабыз ушундай тарбия берип келген.

52-көнүгүү. Тексттен эриндүү жана эринсиз үндүүлөр катышкан сөздөрдү таап, экиге бөлүп жазып келгиле.

АСЫЛ ТАШТАР

Адамдар кооздук үчүн көп колдонгон металл – алтын. Кооздукта алтындан кем эмес колдонулган металл бар, ал күмүш. Зергер кооздук буюмдарды жасоодо асыл таштарды да колдонот, алар: алмаз, рубин, изумруд, аметист, агат. Булардын айрымдары жылтырайт жана жети түстүү асан-үсөндүн бардык түстөрүнө карата

кубулуп турат. Ошондуктан сырткы көрүнүшү жагымдуу болуп кубулуп, карап тургандарга катуу таасир калтырат. Булар жаратылышта ар кандай минералдардан пайда болуп, табиятынан өтө аз кездешкен заттар болгондуктан, адамдар аны жерге тийгизбей баркташат. Ошол себептен болуш керек, алар өтө кымбат турушат жана баалуу болуп саналат. («Табият керемети» китебинен.)

6-§. КЕҢ ЖАНА КУУШ ҮНДҮҮЛӨР

Жаактын ачылышына карай үндүүлөр кең жана кууш болуп бөлүнөт. Кең үндүүлөрдү айтканда, тил таңдайга карай бир аз көтөрүлүп, жаак кең ачылат. Ага: *a, o, э, ө* тыбыштары кирет.

Кууш үндүүлөрдү айтканда, тил таңдайга карай бийигирээк көтөрүлүп, жаак анчалык ачылбайт. Ага: *у, ү, ы, и* тыбыштары кирет.

53-көнүгүү. Ырды окуп, жалаң кууш жана жалаң кең үндүүлөр катышкан сөздөрдү бөлүп айткыла.

Биздин элдин пейли кең,
Мейман келсө сүйүнөт.
– «Төргө өтүңүз!» деп сыйлап,
Төшөк салып бүлүнөт.

Үйгө бала кирсе да,
Жайын сурайт ийилип.
– «Нан ооз тий» деп турат,
Сыйчылдыгы билинип.

Жылан кирсе үйүнө,
Качпай андан түйүлө.
Жакшылыкка деп жоруп,
Ун, сүт чачат жүгүрө. (Ы.К.)

54-көнүгүү. Эки топко бөлүнүп, төмөнкү сөздөрдүн арасынан биринчи топ жалаң кең, ал эми экинчи топ жалаң кууш үндүүлөр катышкан сөздөрдү таап жазғыла. Мугалимдин жардамы менен женүүчү топту аныктап, аткарылган ишти талдагыла.

Алма, гүл, терек, кийиз, коноқ, күрүч, табышмак, жакшы, айыл, кездеме, пахта, ийнелик, жомок, мөмө, сабак, жумуш, күлкү, баатыр, ийгилик, сүрөт, өнөр, өбөлгө, анар, жүзүм, тоголоқ, соргок, мамалак, токой, айланы, жарганат, кундуз, көлөкө.

55-көнүгүү. Үндүү тыбыштардын тилге, жаакка, эринге карай бөлүнүшүн ушул жадыбал боюнча көчүрүп, бири-биринен болгон айырмачылыгын айтып бергиле.

Үндүү тыбыштар	
жоон	а, о, у, ы
ичке	э, ө, ү, и
эриндүү	о, ө, у, ү
эринсиз	а, э, ы, и
кең	а, э, о, ө
кууш	у, ү, ы, и

- ? 1. Үндүү тыбыштарды жаактын ачылышына карай кантип бөлөбүз?
2. Кең үндүүлөр деп кандай үндүүлөрдү айтабыз, аларга кайсылар кирет?
3. Кууш үндүүлөр деп кандай үндүүлөрдү айтабыз, аларга кайсылар кирет?

 56-көнүгүү. Текстти окугула. Кең үндүүлөр катышкан сөздөрдөн бешти, кууш үндүүлөр катышкан сөздөрдөн бешти тандап жазғыла. Эмне учун кең жана кууш үндүү экенин далилдегиле.

Боз үй – көчмөн элдердин биргелешкен акыл-оюнан жаралган, женил десен женил, чечкенге, тиккенге оңой, жайында салкын, кышында жылуу, жөнөкөй, улуу эстелиги, ыйык куту жана кол өнөрчүлүгүнүн туу чокусу.

Боз үйдүн ичинен төбөндү карасаң, түндүгүнөн көк асманды, күндүз Күндү, түнү Айды көрөсүн. Сыртка чыксаң, кең дүйнө шарт ачылат. Чагылгандын чартылдаганын, шамалдын улуганын, дарыянын шоокумун, күштардын сайраганын даана угуп турасың.

Кыргыздын боз үйүн жасоого кол өнөрчүлөрдүн бардык чеберлери – теричи, жыгач уста, темир уста, саймачы, оймочу, зергери, уздары катышкан. Кыргыздар боз үйдү құнұмдук тиричиликке, сый-сөөлөткө жасашкан жана жоокерчиликте урунушкан. Анын түрлөрү көп.

7-§. КЫСКА ЖАНА СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР

Үндүү тыбыштар созулуп айтылышына карай *кыска* жана *созулма* болуп бөлүнөт. Кыска үндүүлөр: *a, э, о, ө, у, ү, ы, и*. Созулма үндүүлөр: *aa, ээ, oo, өө, uu, үү*.

Созулма үндүүлөрдү айтканда, кыска үндүүлөргө караганда үн белгилүү өлчөмдө созулуп айтылуу менен сөздүн маанисин өзгөртүп жиберет. Мисалы: *ук – уук, кон – коон, шар – шаар* ж.б.

Үндүүлөрдүн бөлүнүш жадыбалы

Тилге карай		Жаакка карай		Элинге карай		Созулушуна карай	
жоон	и чеке	кең	куүш	эринсиз	эриндүү	созулма	кыска
а, ы, о, у	э, и ө, ү	а, э о, ө	ы, и у, ү	а, э ы, и	о, ө у, ү	aa, ээ oo, өө uu, үү	а, э, о ө, у, ү ы, и

57-көнүгүү. Макалдарды окуп, кандай созулма үндүүлөр катышканын бөлүп көрсөткүлө.

Адамдын эмгектен улуу тиреги жок. Ооз – бирөө, кулак – экөө, бир сүйлөсөң, он тыңша. Акылдуу ишине ишенет, аkmак түшүнө ишенет. Ата-эненин кадырын балалуу болсоң билерсиң. Оозу жаман элди булгайт, өтүгү жаман төрдү булгайт. Туулган жердин топурагы – алтын. Туура сөз – кылычтан өткүр.

58-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Кыска үндүүлөрдү созулма үндүүлөр менен алмаштырганда, сөздөрдүн мааниси кандай болуп өзгөргөндүгүн байкагыла.

Кон – коон, жан – жаан, када – каада, тар – таар, жон – жоон, өн – өөн, жолук – жоолук, эк – ээк, жак – жаак, оку – окуу, ток – тоок, шар – шаар.

59-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдөгү үндүү тыбыштарды талдагыла.

Шамал, короо, макал, ашуу, үмүт, өргөө, кит, ырыс.

Үлгү : Шамал сөзүндө **a** – үндүү, тилге карай жоон, жаакка карай кен, эринге карай эринсиз, созулушуна карай кыска.

- ?
1. Тилдин кыймылына карай үндүүлөр кандай түрлөргө бөлүнөт?
 2. Кыска жана созулма үндүүлөр дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
 3. Алар кайсылар?

60-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Кыска жана созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн бири-биринен болгон айырмасын айтып бергиле.

Суук, жүк, короо, мөндүр, сөөк, ат.

8-§. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЭЭРЧИШИП ӨЗГӨРҮҮСҮ

Бир сөз ичиндеги тыбыштардын үндөшүүсү көбүнчө үндүү тыбыштарга мүнөздүү. Кыргыз тилинде үндүүлөр үндөштүк мыйзамына ылайык экиге бөлүнөт: 1) үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата; 2) үндүүлөрдүн эриндин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу).

Үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу). Сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын тил артына (жоон үндүүгө) жана тил алдына (ичке үндүүгө) карата үндөшүүсү үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата өзгөрүшү (окшошуусу) деп аталат.

Эгерде сөздүн ақыркы муунунда жоон үндүү болсо, ага уланган мүчөнүн үндүү тыбыши да жоон үндүү боюнча кала берет.

Мисалы:

ата + лар = аталаар
кат + лар = каттар
котор + ма = котормо
бас + ма = басма
май + ла = майла
тор + ла = тордо

мал + чы = малчи
окуу + чы = окуучу
ат + чан = атчан
тон + чан = тончон
сан + сыз = сансыз
боо + сыз = боосуз

Эгерде сөздүн аяккы муунунда ичке үндүү болсо, ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыш да ичке үндүүгө өтүп өзгөрөт.

Мисалы:

кеме + лер = кемелер
китет + лар = китеттер
үй + лар = үйлөр
эсеп + чы = эсепчи
өтүк + чы = өтүкчү

күйим + чан = күйимчен
көйнөк + чан = көйнөкчөн
сүз + ма = сүзмө
көңүл + сыз = көңүлсүз
сүт + луу = сүттүү

Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн тил күүсүнө карата үндөшүүсү өзүнчө бир ырааттуулукка ээ. Аны төмөн жакта келтирилген жадыбалдан байкоого болот.

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүнүн эринчил же эринчил эмес болушуна карата, ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыштардын да эринчил же эринчил эмес болуп ээрчишип өзгөрүп кетишин үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүп окшошуусу (өзгөрүүсү) деп атайбыз.

Эгерде сөздүн акыркы муунундагы үндүү эринчил болсо, ага уланган мүчөлөрдөгү үндүүлөр да эринчил болуп өзгөрөт:

ой + сыз = ойсуз

нокто + ла = ноктоло

тоо + лык + тоолук

ойно + ба = ойнобо

көр + ды = көрдү

көйнөк + чан = көйнөкчөн

	Сөздүн же башкы же акыркы муунунда келүүчү үндүүлөр	Ошол үндүүгө окшошуп, андан кийин муунда (муундарда) колдонулуучу үндүүлөр	Мисалдар
1.	2.	3.	4.
жоон үндүү- лөр	а	а, ы, о, у	акыл, карагай, жаралтылыш, чалгындоочулар
	ы	ы, а, о, у	кыймыл, жылан, сынноо, кыштоодогулар
	у	у, а, ы, о	буйрук, булак, турагы, бургулоочулар, сурамжыл
	о	о, у, а, ы	жорго, конок, конду, корутунду, жогорудагы, жоогазын

ИЧКЕ ҮНДҮҮ- ЛӨР	a	э, и, ё, ү	энэ, мәэrim, келиشимиңдүү, негиздөөчү, келишпөөчүлүк
	и	и, э, ү, о	ийгилик, шибер, ширелүү, тигүүчүлөр
	ү	ү, ё	үкү, күкүк, сүйүнүч, күзөтчүлөр, түнөк, күркүрөп

61-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн кайсынысында тил алды (ичке) жана тил арты (жоон) үндүүлөр боюнча өзгөргөндүгүн айтып бергиле.

Ашың калса калсын, ишиң калбасын. Илим алуу ийне менен қудук казгандай. Адамды сүйө албаган адам, Ата Мекенин да урматтай албайт. Өз кемчилигин сезбөө – наадандык. Адилет адамдын адилеттигине шек келтириүү – кечирилбес қунөө. Элге сүйгүнчүктүү болом десен, элинди сүйө бил.

62-көнүгүү. Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын тилдин күүсүнө карата жана эриндин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү жөнүндө билип алдыңар. Эми өз алдынарча алардын ар бирине сүйлөмдөр түзгүлө да, сүйлөмүнөрдөгү үндүү тыбыштардын тилдин күүсүнө же эриндин күүсүнө карата үндөшүп жатканын далилдегиле.

1. Кыргыз тилинде үндүүлөр үндөштүк мыйзамына ылайык канчага бөлүнөт?
2. Үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүүсү кандай болот? Мисал келтиргиле.
3. Үндүүлөрдүн эриндин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү кандай болот? Мисал менен далилдегиле.

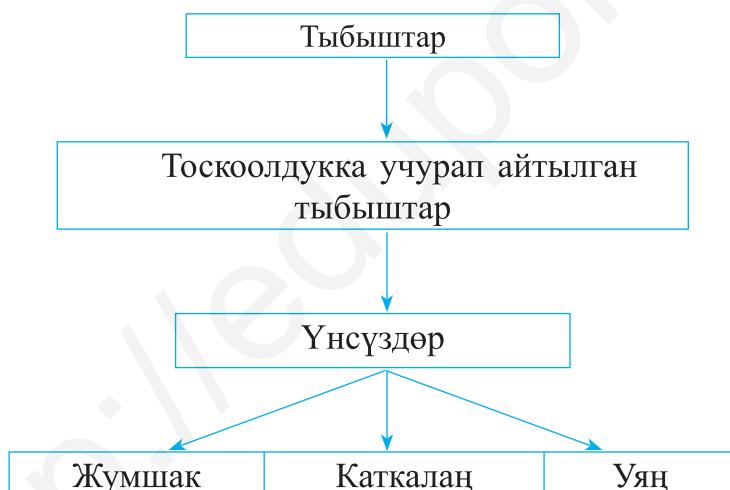
63-көнүгүү. Ырды окуп чыгып, тил жана эриндин күүсүнө карата үндөшүп турган сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла да аларга мүнөздөмө бергиле.

КОМУЗ

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Опоңой, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.
Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй.
Бул комуз, көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй. (A.O.)

9-§. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштарды айтканыбызда ооз көндөйдө кандайдыр бир тоскоолдукка учурал, үн менен катар шыбыш да пайдал болот.

Л, й, м, н, н, р тыбыштарын айтканда, шыбыш да, үн да катышат, бирок шыбышка караганда үн басымдуулук кылат. Ошондуктан алар **уян** үнсүздөр

деп аталат. Ал эми **б**, **в**, **г**, **д**, **ж**, **з** тыбыштарын айтканда, үнгө караганда шыбыш көп катышкандыктан, алар **жумшак** үнсүздөр деп аталат. Үн такыр катышпай, жалаң гана шыбыш аркылуу айтылган тыбыштар **каткалаң үнсүздөр** деп аталат. Ага **к**, **п**, **с**, **т**, **ф**, **х**, **ц**, **ч**, **ш**, **щ** тыбыштары кирет.

Мындан тышкary, жумшак жана каткалаң үнсүздөр түгөйлүү (*b-n*, *g-k*, *v-f*, *d-t*, *ж* (журнал) – *и*, *з-с*) жана түгөйсүз (*x*, *ц*, *ч*, *щ*) болуп да бөлүнөт.

64-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдөн каткалаң үнсүз тыбыштарды тапкыла.

Саякатчылар, пахта, шкаф, келишти, эшик, кирпи, киши, сүйүктүү, көгүчкөн, көчөт.

65-көнүгүү. Жаңылмачтагы уян үнсүз тыбыштарды тапкыла.

Жылкы жыйырмага чыкпай картаябы,
Картайган жылкынын сөөгү аркаярбы.
Картайган картаң жылкыны,
Картайган киши кайтарарбы.

66-көнүгүү. Табышмактагы сөздөрдөн жумшак үнсүздөрдү тапкыла.

Бул «кирпинин» пайдасы.
Ар адамга билинет.
Бирде жууса тиштерди,
Бирде бутту сүргүлөйт. (щ....)

67-көнүгүү. Үнсүздөрдүн бөлүнүшүн төмөнкү схема боюнча айтып бергиле. Ар биригин тушуна тиешелүү тыбыштарды коюп, көчүрүп жазгыла.

Үнсүздөрдүн бөлүнүшү

68-көнүгүү. Аягы **б**, **в**, **г**, **д**, **ж**, **з** менен бүткөн сөздөрдүн айтылышына жана жазылышына байкоо жүргүзгүлө.

Клуб, Керимов, поезд, склад, гараж, муктаж, багаж, экипаж, суд, шоколад, эпизод, пейзаж, отряд, парад, пароход, рекорд, велосипед, күз, пияз, утюг.

10-§. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ *К*, *П* ТЫБЫШТАРЫНЫН *Г*, *Б* ТЫБЫШТАРЫНА ӨЗГӨРҮП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Каткалаң **к**, **п** үнсүз тыбыштарынын жумшарып **г**, **б** болуп айтылышы төмөнкүдөй учурларда болот.

Сөздүн унгусу (негизи) **к**, **п** тыбыштары менен аяктап, ага үндүү тыбыштар менен башталган мүчөлөр жалганса **к**, **п** тыбыштары жумшарып **г**, **б** болуп өзгөрүп айтылат. Жазууда булардын ошол өзгөргөн түрү сакталат:

шак + гы = шагы
ээк + ым = ээгим
ак + ар = агар

чөп + ын = чөбүн
сан + ы = сабы
сеп + уу = себүү

тик + уу = тигүү
кабак + ым = кабагым
жээк + ы = жээги
көкүрөк + ың = көкүрөгүң
сап + ы = сабы

Эскертуү: **к, п** тыбыштары менен аяктаган унгү сөздөргө үндүү менен башталган -ылда (кээде -ылда + п) мүчөсү жалганса, тууранды же этиштик маани берүүчү сөздөрдө **к, п** тыбыштары өзгөрүүгө учурбайт.

М и с а л ы : бакылда, купулдө, шынылда, акылдан, шыкылдан, бакылдан ж.б., **к, п** тыбыштынын жумшарбай калышы айрым бир сөздөрдө да учурайт. М и с а л ы: бек + и = беки, кек + ен = кекен.

69-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша мүчөлөрдү улап, каткалаң **к, п** тыбыштарынын **г, б** тыбыштарына өтүп жумшарышын көрсөтүүчү сөздөрдү катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө. Алардын кандай себептен жумшарып, өзгөрүп кеткендигин түшүндүргүлө.

Ак, бак, чөп, кабык, күрөк, ысык, шок, арык, көк, китеп, мектеп, топ, сап, кеп, жарык, жүк, жап.

Үлгү: Суллуу кыздын агынан эмес, кара кыздын бағынан. Акыл оошот, билим жусугушат.

70-көнүгүү. Ырды окуп **к, п** тыбыштарынын **г, б** тыбыштарына кандайча өткөндүгүн мүнөздөп бергиле.

АР НЕРСЕНИН ЧЕГИ БАР

Тилдей берсең жадатып,
Тили чыгат дудуктун.
Түгөнөт суусу, көп алсан,
Түбү кургап кудуктун.

Толкуп жаткан, көз жетпей,
Дениздин да чеги бар.
Торгойдун да ...
Бири-бирине кеги бар.

Берешендик ...
Бергендин да эби бар.
Ал гана эмес,
Океандын да чеги бар. (*Ө.К.*)

Кайсы учурларда каткалаң **к**, **п** үнсүз тыбыштары жумшарып, **г**, **б** болуп айтылат?
Мисалдар келтиргиле.

71-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө аяккы **к**, **п** тыбыштарын өзгөртүп, жумшак үнсүздөргө өткөрө турган мүчөлөрдү жазгыла.

Арық, бийик, табақ, түнөк, көнүк, кызық, ысық, уук, суук, ээк, жәэк, шоок, көк, ук, кап, эп, тап, теп, көп, чөп, жооп, мектеп, тарап, аспап, талап, айып, кеп.

72-көнүгүү. Окугула. **К**, **г** тамгалары кандай учурда **кы**, **гы**, кандай учурда **ки**, **ги** тыбыштарын билдириерин айтып бергиле. Орус тилинен кирген сөздөрдөгү бул тамгалардын өзгөчөлүгүнө назар бургула.

Тамга, аска, эки, балка, чалғы, күзгү, кыймыл, күмүш, кулун, жомок, мезгил, кургак, жекшембі, тизгин, сызғыч.

73-көнүгүү. Ушул сөздөрдүн туурасын дептериңерге көчүрүп жазгыла.

Лайык – ылайык, лакап – ылакап, леген – илеген, разы – ыраазы, рааттуу – ырааттуу, ирет – рет, уруксат – руксат, бычак – пычак, быяз – пияз, лагман – ылагман.

74-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көп чекиттердин ордуна тиешелүү тамгаларды жазып, алардын айтылыши жана жазылышындагы айырмачылыктарына байкоо жүргүзгүлө.

1. Айтурган эже төшө...тө жатып калды, балдары жаш, атасынан ...ат-қабар жок. 2. Эламан энесине

жерден-көрдөн болсо да отун камдаң берип, аナン ..етиши керек болду. 3. Тоонун конул колтугунда, тескей беттеринде ...алган үзүк кар кирдеп ...алыптыр. 4. Айзаданын дене-бою ...оркконунан дүркүрөдү. 5. Ал уй...у-соонун ортосундагы түштөй болуп, көргөн көзүнө ишене албай турду. 6. ...ийик уулап, аска-зоонун чокусунда жүр...өн ой эмес.

75-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө үндүү тыбыштар менен башталган мүчөлөрдү жалгап, өзгөртүп жазгыла.

Кап, тап, топ, сап, жап, жәэк, бак, так, ак, көк, ток, чөп, көп, көкүрөк.

11-§. ГРАФИКА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Графика – түпкү теги жагынан грек сөзү. Ал **grapho** – жазамын деген сөзүнөн алынган. Андан **graphike** сөзү жасалып, «сүрөт тартуу өнөрү», «ошол өнөргө тиешелүү чыгарма» деген маанилерди билдирет.

Графика тил илиминде да термин катары эки мааниде пайдаланылат:

1. Белгилүү бир жазуу системасына тиешелүү бардык каражаттардын жыйындысы.
2. Тилдин фонетикалык системасы жана жазууда колдонулган белгилердин карым-катышы.

Графика тилдеги тыбыштардын тамгалар аркылуу белгиленишин, тамгалардын тыбыштык маанилерин жана алардын окулуш эрежелерин үйрөтүүчү илим катары каралат.

Тилдин тыбыштык жагын туюндуруу үчүн колдонулган белгилер жалпысынан графикалык каражаттар деп аталат.

Графикалык каражаттар эки топко бөлүнөт:

- 1) графикалык тамга белгилер
- 2) графикалык тамга эмес белгилер.

1. Графикалык тамга белгилер дегенибиз – тилдин тыбыштарын белгилөө үчүн тамга катары колдонулган белгилер. Мунун эң негизги көрүнүшү – алфавит. Бирок кандайдыр бир тилдин жазуу системасында пайдаланылган тамгалардын бүт бардыгынын алфавиттен орун алышы милдет эмес. Мисалы, созулма үндүүлөрдү билгизүүчү тамгалар: аа, oo, ёө, үү, ээ кыргыз алфавитинде өзүнчө турган тамга катары көрсөтүлбөйт. Андан тышкary алфавитте өзүнчө тыбышты билгизбеген тамгалар (мисалы, ь, ъ белгилери) болушу мүмкүн.

2. Графикалык тамга эмес белгилер кандайдыр бир тыбышты билгизе албаган графикалык белгилер болуп саналат. Аларга басым белгиси, тыныш белгилери, апостроf, параграфтын белгиси, сөз арасындагы ачык тил кечелер, главалардын, параграфтардын арасындагы ачык тил кечелер, курсив ж.б. кирет.

Жазуунун ушул сыйктуу өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү **графика** деп аталат.

12-§. АЛФАВИТ

Адамдар адегенде оозеки тил менен гана чектелишкен. Бирок ал алыс, үн жетпеген аралыкта жашашкан адамдарды бири-бири менен байланыштыра алган эмес. Ошондуктан жазуу пайда болгон.

Жазуу оозеки тилге караганда аралык жана мезгил жагынан көп артыкчылыкка ээ. Оозеки тил аркылуу үн жеткен, жакын аралыкта гана пикир алышууга болот. Ал эми жазуунун жардамы менен канчалык алыс болсо

деле байланышып, пикир алыша беребиз. Ошондой эле оозеки айтылган сөздөрдүн көбү айтылган боюнча эле калып, кийинки муундарга жетпей калат. Жетсе да далай өзгөрүүлөргө учурайт. Жазуу аркылуу болсо эч кандай өзгөрүүсүз, кандай айтылса, дал ошондой жетет. Демек, жазуу өткөн менен бүгүнкүнү, бүгүнкү менен келечекти байланыштырууда эч кандай өзгөрүүгө учурабайт.

Сүйлөгөн сөзүбүздү жазуу түрүндө берүү үчүн ар кандай тамгаларды пайдаланабыз, б.а. алфавиттеги тамгалар тилдеги тыбыштарды билдириет.

Белгилүү тартип боюнча жайгаштырылган тамгалардын жыйындысы алфавит деп аталат.

Кыргыз алфавитинде 36 тамга бар. Тамгалар жазма жана басма, баш жана кичине тамга болуп, ар бири өзүнчө белгиленет. Булардын ичинен н тамгасынын, ъ (ажыратуу), ь (ичкертуу) белгилеринин гана баш тамгасы жок.

Ар кандай сөздүктөр, китеттердин жана кишилердин аттарын жазган тизмелер, каталогдор ж.б алфавит тартибинде түзүлөт. Окшош тыбыштар (Аалы – Алым) менен башталган сөздөрдү алфавит тартибине салууга сөздүн башкы тамгасы гана эмес, андан кийинки тамгалары да эсепке алынат. Ким алфавиттеги тамгалардын катар тартибин жакшы билсе, сөздүктөрдөн, ар кандай тизмелерден өзүнө керектүү сөздөрду бат эле таап алат. Ушул жагынан алганда, алфавит тартибин жатка билүүнүн мааниси абдан чоң.

76-конүгүү. Алфавиттеги тамгаларды катар тартиби менен жатка айтып бергиле. Алардын атальшын үйрөнгүлө.

Кыргыз алфавитиндеги тамгалар жана алардын аттары

№	Там- га- лар	Ата- лы- шы	№	Там- га- лар	Ата- лы- шы	№	Там- га- лар	Аталышы
1	Аа	А	13	Лл	Эл	25	Фф	Эф
2	Бб	бә	14	Мм	Эм	26	Хх	Ха
3	Вв	вә	15	Нн	Эн	27	Цц	Це
4	Гг	гә	16	Ңң	Ың	28	Чч	Че
5	Дд	дә	17	Оо	О	29	Шш	Ша
6	Ее	е (йә)	18	Өө	ө	30	Щщ	Ща
7	Ёё	ё (йо)	19	Пп	пә	31	ъ	ажыратуу белгиси
8	Жж	жә	20	Рр	эр	32	Ыы	ы
9	Зз	зә	21	Сс	эс	33	ь	ичкертуү белгиси
10	Ии	и	22	Тт	те	34	Ээ	э
11	Йй	ий	23	Үү	ү	35	Юю	ю (йү)
12	Кк	ка	24	Үү	ү	36	Яя	я (йа)

77-көнүгүү. Үч топко бөлүнгүлө. Топторго карата тапшырмалар:

1-топко: Бир кырдаалды тандап алғыла да, текст түзгүлө. Андан айрым сөздөрдү алып, аларды алфавиттик тартипте жайгаштыргыла. Ар бир тамгага бирден сөз келгендей болсун.

2-топко: Өзүңөргө жакын теманы тандап алғыла да, текст түзгүлө. Андан кээ бир сөздөрдү алып, аларды алфавиттик тартипте жазгыла. Анда ар бир тамгага мисал болсун.

3-топко: Бир көрүнүштү тандап алып, текст түзгүлө. Андагы сөздөрдү алфавит боюнча жайгаштыргыла. (Бул тапшырманы кайсы топ тез жана туура аткара алат?)

78-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү тамгаларды коюп көчүргүлө.

Экскурс...я, нас...ят, кар...я, в...лосипед, апр...ль, т... атр, маал...мат, т...як, дар...я.

79-көнүгүү. Сүрөттөрдөн пайдаланып, кыска текст түзгүлө.

80-көнүгүү.

Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

Алфавит жана алиппе деген сөздөр бир эле маанини билдирет. Алфавит деген сөз грек алфавитинин «альфа» жана «вита» деген биринчи эки тамгасынан алынган. Бул эки тамганын атын бир аз өзгөртүп жазуу менен, алфавит деген сөз пайда болгон. Ошондой эле алиппе деген сөз да араб алфавитиндеги «алиф» жана «бэ» деген башкы эки тамгасынан алынган.

Сiler билесиңерби, алфавиттеги тамгалардын жайгашкан тартибин билүүнүн орчундуу мааниси бар. Анткени сөздүктөр, картотекалар, адамдардын фамилиясы, аты катталган расмий тизмелер дайыма алфавит тартибинде түзүлөт.

Алфавитти билүү чоң чеберчилик болуп саналат. Ал эми тамгаларды туура колдоно билүү, эне тилиндеги жазуу иштериндеги сабагтуулугуңарды жана маданияттуулугуңарды көрсөтөт.

1. Жазуу эмне үчүн пайда болгон, анын оозеки тилден кандай артыкчылыгы бар?
2. Биз тамгаларды эмне үчүн пайдаланабыз?
3. Алфавит деп эмнени айтабыз?
4. Алфавит тартибин жакшы билүүнүн кандай пайдасы бар?

81-көнүгүү. Классташтарынардын, үй-бүлөнөрдөгүлөрдүн аты-жөнүн алфавит тартиби менен жазып келгиле.

13-§. БАШ ЖАНА КИЧИНЕ ТАМГАЛАР

Кыргыз орфографиясынын эрежелерине ылайык ар бир сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат. Мисалы, *Айылдын ары четинде алмалуу бак бар*. Энчилүү аттар дайыма баш тамга менен жазылат. Мисалы, *Бөрүбасар короочу боло турган*. Эгер со-зуулма үндүүлөр менен башталган сөздөрдү баш тамга менен жазууга туура келсе, анда эки окшош тамганын биринчисин гана баш тамга менен жазуу керек: Мисалы, *Уулгелди жасакын окуйт*.

Бир эле сөз энчилүү жана жалпы ат катары колдонулса, аларды айырмалап жазуу үчүн энчилүү аттар баш тамга менен жазылат. Тактап айтканда, мындай сөздөрдүн жалпы аттарын кичине, ал эми энчилүү аттарын баш тамга менен жазабыз. Мисалы: *ажар – Ажар, бакыт – Бакыт, ырыс – Ырыс, таалай – Таалай, жылдыз – Жылдыз, салкын – Салкын, жеңиши – Жеңиши, жаркын – Жаркын* ж. б.

Кээ бир учурда урматтоо, сыйлоо иретинде айтылган сөздөр да баш тамга менен жазылат. *сиз – Сиз, адам – Адам* ж. б.

82-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдө баш тамгалар кайсы жерге келиш керек деп ойлойсунар? Сүйлөмдөрдүн чегин ажыратып, тыныш белгилерин коюп, дептериңерге көчүргүлө.

калп айтып пайда тапкандан чын айтып зыян тапкан жакшы канаты менен учкан куйругу менен конот карайлаган там сүзөт кара кыздын ағынан эмес багынан

83-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдө баш тамгалар туура жазылганбы?

Күн өткөн сайын Гүлдөп бара жаткан шаарлардын бири – Ташкент. Ал өзүнүн кооз курулуштары менен сырттан келгендерди таң калтырууда. Арабиядан келген ахмед ташкенттин кооздугуна суктанып кеткиси жок. Силиер ушул Шаарга суктанбай кантип жашап жүрөсүңөр дейт. Америкалык жек да ташкентти жактыра тургандыгын жашырган жок. ташкентке келгендердин баары суктанышат.

84-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү алфавит боюнча жайгаштырып, дептериңерге көчүргүлө, өзүңөрдүн билимиңер канчалык туура экендигин аныктағыла.

Балапан, даңқ, илим, идиш, эмгек, гүл, дубал, жыргал, жаш, жаан, кыштак, орок, чиркей, сайма, май, ёлка, плащ, ящик, уюл, уул, пальто, вагон, врач, асман, апа, адам, ага, анан, алтын, балапан, ванна, нан, тайгак, насиپ, чач, шкаф, ферма, заң, эне, кайык, музоо.

 85-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөрдүн кайсылары баш тамга менен жазылышы керек? Аны тууралап жазып келгиле.

кыштак, салима, жүзүм, бухара, гүлзар, гүлсарат, аары, хива, тамак, довутбек, курманжан датка, шаар,

чырчык, деңиз, самарканд, саманкана, европа, журнал, тумак, тейитбек, газета, жаштык, карадарыя, байкал, телтору.

86-көнүгүү. Текстти окуп, андагы энчилүү аттарды көчүргүлө. Алардын жазылышына көңүл бургула.

Динара менен Айсулуунун бирдей тигилген көйнөгү боло турган. Динараныкы кызыл, Айсулуудуку сары түстө болсо да, тигилиши бирдей эле. Мындай тигилиштеги көйнөк жок болгондуктан, башка кыздарды да ушундай тигилиште болуусун каалашты. Динара менен Айсулуу кыздарды ошол көйнөктөрдү тигип берген Замира эженикине алыш барышты. Кыздар да дал эле алардыкындай көйнөктөр тикириши. Кыздар кубанышты. Тигилген көйнөктөрдүн арасынан Айзаттыкы, айрыкча жарашыктуу болду.

87-көнүгүү. Текстти окуп, көп чекиттин ордуна тиешелүү тамганды коуп жазгыла.

Жаныбек хандын тушунда (XV кылымда) ...октогул деген ырчы болгон экен. Ооз ачкандан буга тең келген ...рчы болбоптур. Көп замандан берки айтылып жүргөн «...анас» жомогун ушул ырчы баш-аягын келтирип иретке салган дейт. Манасты нечен жыл бою тынбай айтчу экен. ...омузун жерге койсо ...октогулдун өзү болуп ырдап турчу экен.

Мунданса муңуна таш эрип, кубанса түн жарылып, таң атчу экен. ...ыргызда «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген ...еп ошондон калган дешет.

88-көнүгүү. Текстти окуп, кайсы сөздөр баш тамга менен жазыла тургандыгын айтып бергиле.

жаратылыш тартуулаган таза суудан тирүү жандын бардыгы татып, өздөрүнүн жашоосун улантат. суусуз бир да организм жашай албайт. суу – тирүүлүктүн каны жана жаны. анан да дарылык касиети бар тунук булактар – байлыгыбыз. кышын-жайын бирдей денгээлде аккан булактын суусунун адам баласына керектүү ар түрдүү заттары бар. мисалы: азот, фосфор, калий, магний, темир ж.б ондогон минералдык туздар бар. бул аталгандар ар түрдүү тышкы жараттарга шыпаа болгон заттар саналат. ошондуктан да мындай булактарды ыйык булактар дейбиз. булактар – биздин байлыгыбыз. аларды дайыма таза сактайлы.

1. Кыргыз орфографиясынын эрежелерине ылайык ар бир сүйлөм кандай тамга менен башталып жазылат?
2. Эгер созулма үндүүлөр менен башталган сөздөрдү баш тамга менен жазууга туура келсе кандай жазылат?
3. Бир эле сөз энчилүү жана жалпы ат катары колдонулса, аларды айырмалап жазуу үчүн энчилүү аттар кандай тамга менен жазылат?

89-көнүгүү. Энчилүү аттарды катыштырып, беш сүйлөм түзүп келгиле.

Үлгү: Берметтин окууга болгон кызыгуусу улам артып жатат.

14-§. Э, Е ТАМГАЛАРЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Кыргыз тилинин кабыл алган эрежеси боюнча төл сөздөрдө э тыбышы Э тамгасы менен, ал эми сөз ортосунда жана аягында е менен жазылат. Мисалы, элек, *эбелек*.

Кыргыз тилинде э тыбышы кыска жана созулма болгондуктан, созулма ээ тыбышы бардык учурда бирге жазылган эки Э тамгасы менен белгиленет. Эгерде э тыбышы сөз башына келсе, тамганын биринчиси баш тамга, экинчиси кичине тамга менен жазылат. Мисалы, *Ээр*, *ээк*, *ээн*.

Кыргыз тилинде Е тамгасы айрым учурда эки тыбышты да белгилеп калат. Мындай учурда ал орус тилиндеги бириккен тамга (й+э) катары колдонулат. Мисалы, *кийэт* деген сөз *киет* болуп жазылат. *Ийэт* эмес *иет*.

Кыргыз орфографиясында орус тилинен кирген сөздөр негизинен орус тилинде кандай жазылса, кыргыз тилинде ошондой жазылат. Мисалы, *аэропорт*, *аэродром*, *поэма*.

90-көнүгүү. Төмөнкү сөздөр туура жазылганбы? Эгер ката деп эсептесеңер, эмне себептен ушундай чечимге келгениңерди айтып бергиле.

Элэк, эрмэн, Европа, кийэт, тайэнэ, тэрэк.

91-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн арасынан ката жазылган сөздөрдү тапкыла. Эмне үчүн ушундай пикирге келгениңерди түшүндүргүлө.

Дэптер, Кэнәшбек, поэма, энергия, емгæk, элément.

92-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окуп, **э**, **е** тамгалары катышкан сөздөрдү дептериңерге жазыла жана жазылышына көнүл бургула.

1. Эмгекчинин – эмгеги байлық, билимдүүнүн – пикири байлык. 2. Эмгек менен эл көгөрөт, жамғыр менен жер көгөрөт. 3. Жез кадырын жезчи билет, эр кадырын эл билет. 4. Элпек болсоң элиң сүйөт, курбу-курдаш теңиң сүйөт. 5. Элбай элге теңелет, эчки койго теңелет. 6. Элдин эриши элден, аркагы жолдон. 7. Ай талаада аткан ок ажалдууга тиет. 8. Ура албагандын чокмору өз башына тиет. 9. Чапанды жакасынан киет. 10. Аш ээси менен, баш мээси менен.

93-көнүгүү. Ырды окуп, дептеринерге көчүрүп жазып, э, е тамгалары катышкан сөздөрдүн астын сыйзыла.

Эне тил ыйык экени,
Эч адам тангыс чындык да.
Эненин тилин сыйлабоо,
Эзелтен тете кылмышка.

Элдигин, тилин коргогон,
Эрендер жолун жолдойлу.
Эне тилди унтууп,
Эси жок манкурт болбойлу.

Башка тилди билгениң,
Баарыбызга сыймыктуу.
Бирок, эненин тилин унтууу,
Баарынан уят – чындык бу.

Кыр-кырдан жыйып эл кылып,
Кыйырын жоодон сактаган.
Кыргыз тил – тили Манастын,
Бабалар баалап барктаган.

Дүйнөгө кеткен дүбүртү,
Атагын жайып кыргыздын.
Ардактап, барктап, сактайлы,
Кыргыз тил – тили Чыңгыздын. (Ы.К.)

15-§. Я, Ю, Е, Ё ТАМГАЛАРЫНЫН ТЫБЫШТЫК МААНИЛЕРИ

Кыргыз тилинде **я, ю, е, ё** тамгалары эки тыбышты билдириет. Жазууда **а, о, у, э** үндүү тыбыштары й тыбышынан кийин келсе, **я, ю, е, ё** тамгалар менен жазылат. Жазууда бир тамга менен белгиленгенине карабастан, алар окула келгенде **й** менен бириккен үндүү тыбыштарды (**й+а**, **й+у**, **й+э**, **й+о**) билдирип турат. Мисалы, *сыя* деп окулса, жазганда *сыя* болуп жазылат.

Сөз ичинде **й** тыбышынан кийин созулма үндүүлөр келсе, анда созулма үндүүлөрдү белгилеп жаткан эки тамганын бирөө **й** тыбышына биригет да жазганда йоттошкон **я, ю, е, ё** тамгаларынан кийин созулма үндүүлөрдү белгилеген бир тамга жазылат. Мисалы, окулганда *айуу* болсо, жазганда *аюу* болуп жазылат.

Кээде йоттошкон тамгалар өз ара айкашып колдонула берет. Мисалы, *коёюн*, *боёюн*.

Эгерде бир түрдүү йоттошкон тамгалар катар келип калса, алардын бирөө гана йоттошуп жазылат. Мисалы, Айран уюйун деп калды.

Орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдө **я, ю, е, ё** тамгалары орус тилиндегидей жазылат. Мисалы, *костюм*, *жюри*, *шофер*, *варенье*.

94-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө көнүл бургула, алар туура жазылган деп эсептейсиңерби?

айуу, сойуу, сайуу, койуу, айоо, бойоо.

95-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдөн **я, ю, е, ё** тамгаларын таап, алардын тыбыштык касиетине көңүл бургула, кандай өзгөчөлүктөрдү байкадынар, айтып бергиле.

Насыят, таене, даяр, саякат, коён, кыргыек, туюк, боёк.

96-көнүгүү. Текстти окугула жана **ю** тамгасы катышкан сөздөрдү дептеринерге жазгыла.

АЮУЛАР

Аюулардын ак аюу, конур аюу жана кара аюу деген бир нече түрлөрү белгилүү. Ак аюу менен конур аюу көрүнүшүнөн бири-биринен айырмаланса да, алардын жакындыгын байкоо кыйын эмес. Түндүк уюлда жашоочу ак аюу дайыма ак түстө, конур аюулар болсо сары, буудай ыраң, күрөң же кара түстө болот.

Ак аюу жер жүзүндөгү эң ири жырткыч айбандардан болуп, Арктикан башка эч жерде учурабайт. Ал бүткүл өмүрүн муздардын арасында өткөрөт, сууну жакшы көрөт.

Ак аюу саатына 4-5 километр тездикте узак убакытка чейин сүзө алат, тюленге салыштырмалуу кем чумгубайт жана суу астында 2 минутага чейин тура алат. Ал тюлень, балык, күштар менен азыктанат.

97-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окуп, я, ю, ё тамгалары катышкан сөздөрдү дептеринерге жазгыла жана жазылышына көңүл бургула.

1. Таяк – эттен өтөт, сөз – сөөктөн өтөт. 2. Туягы бүтүн тулпар жок, канаты бүтүн шумкар жок. 3. Кыюусун билип таптаса, кыраан чүйлү каз алат. 4. Мышиктын баласы мышикча мыёлойт. 5. Сураган уят эмес, уурдаган уят.

6. Бай баарын киет, жок барын киет. 7. Ач тоюнат, сук тоюнбайт. 8. Уялчаак өз ырысқысынан куру калат.

Чүйлү – күштүн эркеги.

16-§. Җ (АЖЫРАТУУ) ЖАНА Ӧ (ИЧКЕРТҮҮ) БЕЛГИЛЕРИНИН ЖАЗЫЛЫШЫ

Кыргыз тилинде өзүнчө тамга катар берилip жүргөн Җ (ажыратуу) жана Ӧ (ичкертуу) белгилери кыргыздын төл сөздөрүндө колдонулбайт. Ал орус тилинен кирген гана сөздөрдө пайдаланылат. Ошондой эле алар эч кандай тыбышты билдирибейт.

Кыргыз тилинде ажыратуу белгиси Җ орус тилинен кирген сөздөрдө сөз ичинде я, ю, е, ё тамгаларынан мурда келген үнсүздөрдү ажыратуу үчүн колдонулат. Мисалы, *съезд, адъютант, объект*.

Ичкертуу (Ӧ) белгиси сөз ортосунда жана сөз аягында келгенде өзүнөн мурунку үнсүз тыбышты жумшартат. Мисалы, *календарь, автомобиль, асфальт, пальто*.

Эгер ичкертуу (Ӧ) белгиси менен аяктаган сөздөргө мүчө уланса, Ӧ белгиси түшүп калат. Мисалы, *январь, январда, июнь, июнга, июндин*.

98-конүгүү. Төмөнкү сөздөргө көңүл бургула. Аларды окуп, ката жазылган сөздөрдү тууралап жазгыла.

Кремл, балтоо, сиркул, медал, алымом, июл.

99-конүгүү. Төмөнкү сөздөргө көңүл бургула, аларды окуп, туура айтууга жана жазууга аракеттенгиле.

Өктөбүр, физкультура, баталён, асыбалт, паблион.

100-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө жана дөптеринерге жазғыла.

Консультация, варенье, печенье, спектакль, компьютер, альбом, фильм.

101-көнүгүү. Төмөнкү жылдын мезгилдерине таандык болгон ай аттарын пайдаланып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Сентябрь, декабрь, апрель, июнь.

17-§. МУУН ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

Сөздөгү үндүү тыбыштарга карай бир ыргак менен айтылган сөз бөлүктөрү **муун** деп аталат.

Сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун болот. Ал эми сөздөгү үнсүз тыбыштар өз алдынча туруп муунду түзбөйт. Созулма үндүүлөр бир гана тыбышты билдиригендиктен, алар сөз ичинде бир эле муунду түзө алат.

Кыргыз тилиндеги муундар түзүлүшүнө карай: ачык муун, жабык муун, туюк муун болуп бөлүнөт.

Жалаң үндүү тыбыштардан турса же үнсүз тыбыштар менен башталып, үндүү тыбыштар менен бүтсө, андай муун ачык муун деп аталат.

Мисалы, *ба-ла, са-на, ча-на, а-та, а-па, ал-ма*.

Үндүүлөр менен башталып, үнсүздөр менен аяктаса, мындай муунду жабык муун дейбиз.

Мисалы, *э-шик, а-лам, а-шик, оор, алп, калп*.

Үнсүздөр менен башталып, үнсүздөр менен аяктаган муун туюк муун деп аталат.

Мисалы, *Сыр-гак, мек-тен, жер, калк, төрт, чоор*.

102-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү муунга ажырата аласыңарбы? Эгер ажырата алсанар, анда эмнеге негизденгенинерди айтып бергиле.

Жылуу сөз сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат.

103-көнүгүү. Тексттеги сөздүн арасынан ачык муун, жабык муун жана туюк муундарды таап, ар бирин ажыратып көрсөтүп, дептериңерге жазгыла.

Ай жаркырап, түнкү асманга сонун жарашат. Айсыз түн караңгы. Айдай сулуу болсун деп, элибиз кыздарына Айдай, Айжан, Айгүл деген ат коюшат. Айсыз асмандын көркү жок. Көктөгү Айды ырга кошуп ырдайбыз жана дайым ага суктануу менен карайбыз.

104-көнүгүү. Ырды окуп, кандай муундар бар экендигин айтып бергиле.

Карап турам бактарды,
Кайда көркү баштагы.
Жашыл түстөн ажырап,
Жалбырактар сапсары.

Койгон окшоп алтындап,
Ой-тоо сары жылтылдан.
Аптабы жок жайдагы,
Аба калды салкындап.

Күштар көктө кайкышты,
Бизге «кош», «кош» айтышты.
Анан сапка тизилип,
Ысык жакка кайтышты. (Б.А.Саналиев)

 105-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп, андагы ачык, жабык, туюк муундуу сөздөрдү өзүнчө ажыратып, дептериңерге жазгыла.

ЧОҢ АТА

Аалыбай чоң атам 80 жашта. Анын төрт уулу, үч кызы бар. Ал абдан күүлүү. Улуу баласы – врач. Кичүү баласы – шофёр. Ал автобус айдайт. Эки кызы – мугалим. Бир кызы – саанчы. Кичүү баласы – койчу. Койдон көп-көп төл алды. Койлорун жайлодо, кыштоодо багат.

106-көнүгүү. Үч топко бөлүнгүлө, төмөнкү жадыбал боюнча «Ким тез табат?» оюунун өткөргүлө.

1. Муун деген эмне?	2. Кыргыз тилиндеги муундар түзүлүшүнө карай кандай бөлүнөт?

- 1. Муун деген эмне?
2. Кыргыз тилиндеги муундар түзүлүшүнө карай кандай бөлүнөт?

107-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдө муундун кандай түрлөрү бар? Оозеки пикириңерди далилдеп бергиле.

Ынтымактуу, окуучу, айлана, кадырлуу, сыйлуу, сапаттуу, барктуу, ийне, жаңыча, ангеме, ашпозчу, машина, сөйкө, көлөкө, өпкө, төлгө, шыпыргы, картошка, тамарка, каалга, кеме, жакшы, баа, сайма, терме, бетеге, кызылча, ширенке, таза, капа, апа, ата.

108-көнүгүү. Төмөнкү ырларды окуп, алардын ичинен ачык, жабык, туюк муундуу сөздөрдү таап, ажыратып жазгыла.

1. Тууган айылым, жайы-кышы шашып келем,
Алыс жүрсөм сагынамын, жаным биргем.
Жүрөк толкуп, жаш баладай жашып келем,
Сагынычым мелт-калт болуп ташып келем. (*К.Б.*)
2. Ийининде жаткан жылан сойлоп чыкты,
Ийрилип, суу жээктеп жойлоп чыкты.

Топтошуп, суу четинде чардап жаткан,
Жутууга бакаларды ойлоп чыкты.
Аралап жашыл чөптуү келе жатты,
Астыртан бақа сууга кире качты.
Арбоого ал баканы амал менен,
Айлакер жылан дагы сөзүн айтты. (Ж.Б.)

109-көнүгүү. Төмөнкү тексттин ичинен жабык муундуу сөздөрдү таап, дептериңерге көчүрүп жазғыла.

Сизди сыртыңыздан баары эле билип, сыймыктанышат экен. Сиздин эмгектериңизди билишет. Жазгүл эже, журналисттик кесибиңизди сыйлайм, анткени, ар убак элдин тилегин, үмүтүн, дартын укканыңыз жагат. Жазган чыгармаларыңызды үзбөй окуйм. Айтайын деген ойлорунузга дайыма кошулуп жашайм. Оюнуз туура. Чыгармачылыгыңызга чын ыкластан ак жол каалайм. Сиз элдин назарына түштүнүз.

18-§. СӨЗДӨРДҮ МУУНГА АЖЫРАТУУ

Сөздөр муунга төмөндөгүчө ажыратылат :

1. Бир гана үндүү менен түзүлгөн сөздөр муунга бөлүнбөйт. Мисалы: *Ат, арт, кырк, чарт, сулк, курт.*
2. Эки үндүүнүн ортосуна бир үнсүз келсе, он кол жактагы үндүүгө берилет. *A-ma, a-ra, э-ne, э-же.*
3. Эки үндүүнүн ортосундагы эки үнсүз эки жакка бөлүнөт. Мисалы: *Ал-ма, Ай-ша, ат-та, кач-па, ар-кан.*
4. Эки үндүүнүн ортосуна үч үнсүз келсе, анда биринчи үндүүгө ажыраткан учурда ортосундагы бир үнсүздү алдыңкы же арткы муунга берүүгө болот. Мисалы: *Транс-порт.*

Эскертүү. Кайсы бир сөздө дайыма кийинки муунга эки үнсүз берилет. Мисалы: *Өзбек-стан.*

110-көнүгүү. Топ-топко бөлүнүп, төмөнкүдөй жадыбалдын негизинде оюн уюштургула.

Бир муундуу сөздөр	Көп муундуу сөздөр
жол	желек

111-көнүгүү. Текстти окугула, анда кара менен басылган сөздөрдү муунга ажыраткыла. Сөздөр муунга кандайча ажыратылышинын түшүндүргүлө.

Жашынмак жаш балдардын, кыздардын оюну болот. **Экиге** бөлүнүп ойнолот. Жашынмак деген оюндуун **түрү** мындай болот. Балдар экиге бөлүнүп алыш, чөп жашырышат, чөптү таап алса, берки жагы жашынууга камынат. **Анда** жашынбаган тарап, бир жерге **тоңтолуп** эки жакты карабай, тура беришет. **Тиги жашынуучулар** эң бир байкоосуз жерлерди **ойлонуп** таап алыш жашынат.

112-көнүгүү. Текстти окугула. Андагы кара менен басылган сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

КИТ

Кит сууда жашайт, бирок ал **балык** эмес. Балыктар бакалоору менен дем алса, кит **өпкөсү** менен дем алат. Кит **балдарын** тууп, аны сүт менен бағып чоңдайтот. **Киттин** узундугу – 30 метр. Киттин териси жылмакай, жүнү жок жана **кабырчыктуу**. Терисинин астында калың **майы** бар жана ал китти жылтып турат. Башы өтө чоң болуп, **денесинин** үчтөн бириң ээлейт. Көзү **уйдуң** көзүнөн бир аз чонураак. Ал майда балыктар менен **тамактанат**. Киттин **аңчылары** көп болгондуктан акыркы мезгилде өтө азайып кетти.

Киттерди Тұндык Муз **океанынан** жана Антарктиданын тегерегиндеги деңиздерден гана жолуктурууга болот.

1. Сөздөр муунга кандай ажыратылат?
2. Бир гана ұндығ менен түзүлгөн сөздөрдү, эки ұндығын ортосуна бир ұнсұз келген сөздөрдү, эки ұндығын ортосунадагы эки ұнсұзы бар сөздөрдү жана эки ұндығын ортосуна үч ұнсұз келген сөздөрдү муунга ажыратуудагы айырмачылыктар кандай болот?

113-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү эрежеге ылайык муунга ажыратып, жазып келгиле.

Кум, таш, чопо, казық, ат, от, кыз, аяқ, спорт, институт, университет, лицей, колледж, мектеп, класс, апа, Түркстан, Азия, арча, Эмил.

19-§. ТАШЫМАЛ

Жазууда сапка батпай калган сөздү бөлүп ташууга туура келет. Аны ташууну ар ким каалагандай жүргүзө бербейт. Кыргыз тилинде сап аягына батпай калган сөздүн бөлүктөрүн муун боюнча ташуунун эрежелерин иштеп чыгышкан, аны ташымал деп аташат.

Эки ұндығын ортосундагы ұнсұз кийинки сапка кетет. *Мисалы, та-ка, ба-ка.*

Эки ұндығын ортосунда эки ұнсұз болсо, ұнсұздөр эки жакка тең бөлүнөт. *Мисалы, сүй-лөши, ат-кар, кыймыл.*

Эки ұндығын ортосунда үч ұнсұз болсо, эки ұнсұз биринчи сапка, ал эми бир ұнсұз әкинчи сапка кетет. *Мисалы, калк-тын, жанр-дын.*

Эки ұндығын ортосунда төрт ұнсұз болсо айтылышындай бөлүнөт. *Мисалы, экспресс, текст-ке.*

Муун үндүүгө жараша ар түрдүү боло бериши мүмкүн. Бирок ошол муундуун баары эле ташымал менен ташыла бербейт. Мисалы, бир тамгадан турган муун саптын аягына калтырылбайт жана кийинки сапка да ташылбайт. Мисалы, *a-тасы* эмес, *ата-сы* болуп ташылыши керек.

Баш тамгалардан турган, кыскартырылган сөздөр ташылбайт. Мисалы, *К-ДК* эмес, *КДК*.

Адамдын кыскартырылып алынган аты менен атасынын аты фамилиядан ажыратылып, экинчи сапка ташылбайт жана мурунку сапта калтырылбайт. Мисалы, *А.Б.*

Айдаров эмес, А.Б. Айдаров чогуу жазылыши керек.

1. Бир муундуу сөздөр ташылбайт. Мисалы, *даңк, төрт, өрт, журт, спорт, эт.*

2. Бир тамгадан турган муундарды жол аягына калтырып же жаңы жолго ташууга болбайт. Мисалы, *сыя, ө-мур, а-кын, аа-лам.*

3. Сөздөгү созулма үндүүлөрдү эки бөлүп ташууга болбайт. Мисалы, *бу-удай* эмес, *буу-дай, то-олуу* эмес, *тоо-луу.*

4. Башкы тамгаларынан алынып, кыскартырылган сөздөрдү ташууга болбайт. ТЭ-Ц, ЦУ-М.

114-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдү муунга ажыратып, муун боюнча экинчи сапка ташы.

Илим – ийне менен қудук казгандай. Өнөр–аккан булак, билим – күйгөн чырак. Жигитке жетимиш түрлүү өнөр аз.

115-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөгү сөздөрдү муунга ажыратып, кандай ташууга боло тургандыгын айтып бергиле.

Жакшы адамдын досу көп, жакшы аттын ээси көп.

116-көнүгүү. Шарадаларды көчүрүп жазғыла. Кайсы бири жалкоо, кайсы бири жолборс? Бул сөздөрдү кашаанын ичине муунга ажыратып жазғыла.

Биринчиси –

Жылкынын желке чачы.

Экинчиси –

Коктунун экинчи аты. (__+ __)

Биринчиси –

Басчу жер күндөгү.

Кийинкиси –

Күчүктүн үргөнү. (__+ __)

117-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн ташымалданбай турганын жана ташымалдана турганын ажыратып жазғыла.

Пахта, бар, кител, кап, окуучу, чан, мугалим, өтүк, saat, муз, чана, алма, сен, булақ, нан, эмгек, эне, ата, гүлдөр, мен, жамғыр, ал, убакыт, кат, таң.

118-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп, андагы кара тамга менен берилген сөздөрдү ташымалдагыла.

АБЫШКА МЕНЕН НЕБЕРЕ

Абышканын карыллыгы **жетти**. Көзүнөн шор ағып, кулагы катуулай баштады. **Кашыкты** оозуна **жеткирерде** колу **калтырап**, **тамакты** төгүп алчу болду. Абышканын мунусу уулу менен келинине **жакпады**. Алар абышканы **дасторконго** бирге **отургузбай**, **тамакты** **карапа** аякка куюп, бөлөк **берчү** болду. Бир **күнү** карапа аяк абышканын колунан түшүп, сынып калды. Ага уулу менен келини аябай ачууланды. Анан **тамакты** жыгач аякка беришчү **болду**.

Бир күнү абышканын небеси жыгачтан бир нерсе жасап жатты. Баласынын эмне қылып жатканын **апасы** менен атасы сурап **калды**. Ит аяк жасап жатканын, алар **картайганда** тамакты ушуга қуюп берерин айтты. Апасы менен атасы қызырып, бири-бирине карашты. Ошол күндөн тартып абышкага шарт түзүштү.

119-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн ичинен үч үнсүз тыбыштар катар келген сөздөрдү таап, ташымалдагыла.

Өзбекстан, тынчтық, мекен, айыл, открытка, сюрприз, теннис, министр, мультфильм, чөнтөк, крейсер, коркут, горизонт, конгуроо.

120-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окугула, алардагы сөздөрдүн ичинен ташмалданбай турган сөздөрдү таап, дептеринерге жазгыла.

1. Жакшы сөз таш эритет, жаман сөз баш чири-тет.
2. Жер байлыгы – эл байлыгы.
3. Белден құч кеткенде, колдон иш кетет.
4. Жаман дарт – жалкоолук.
5. Жаш чак – алтын так.
6. Жұз дос – аз, бир кас – көп.
7. Көп бар жерде – сын бар, сын бар жерде – чын бар.
8. Көп баатырдан жоо кетет, көп чеченден доо кетет.
9. Билими бар ар баләэден кутулат, билими жок миң баләэгे тутулат.

121-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө мүчө улап, дептеринерге ташымалдап жазгыла.

Эс, тұз, жарқ, кан, ыр, гүл, боз, жаш, ат, өт, бий, көз.

20-§. БАСЫМ

Сөздөгү бир муундун көтөрүңкү үн менен айтылышын басым дейбиз. Сөздүн басым түшкөн мууну басымдуу муун, басым түшпөй айтылган муундар басымсыз муун деп аталат.

Кыргыз тилиндеги басым, негизинен, сөздүн ақыркы муунуна түшөт: Мисалы: *жумуртқа, кырмáн*. Сөзгө мүчө жалганган сайын, басым да оошуп, улам кийинки муунга жылып отурат. Бирок андан сөздүн мааниси өзгөрбөйт: *китéн, кипептér, кипептердин*.

Айрым учурда басым сөздүн аяккы муунуна эмес, башкы муундардын бирине түшкөндүгүн учуратууга болот. Көбүнчө күчтөмө сын атоочтордо аягы -ов, -ев, -ова, -ева менен бүткөн энчилүү аттарда, -бы мүчөсү уланган сөздөрдө аягы жак, таандык мүчөлөр менен бүткөн сөздөрдө басым ақыркы муунга түшпөйт: *кýпкызыл, барапың, Жусúпова, сéнби, кетéли*.

Кээде басымдын ордун алмаштыруу менен сөздүн мааниси өзгөрүп кетет: *балабыз – балабыз, атыңыз – атыңыз, áтчы – атчы*.

Орус тилинен кирген сөздөрдөгү басым орус орфографиясы боюнча сакталат. Мисалы: *автор, бýржас, телефон, тема*.

122-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдү муунга ажыратып дөптериңерга жазғыла.

Гүлдөр ачылат. Ал барды. Бакыт келди. Чымчыктар жешти. Элмира окуду. Нурбек жазат. Карышкыр жашайт. Мергенчи билет. Балдар теришет. Окуучулар ойношот. Ал окуйт. Бир бала журдү. Күштар учуп келишти.

123-көнүгүү. Басым төмөнкү төл сөздөрдүн кайсы муунуна түшүп жатканын аныктагыла жана дептериңерге жазып, басым түшкөн муунду белгилегиле.

Иште – иштеди; оку – окуду; дос – достор; курсу – курсулар; ини – инилер; эне – энелер; ата – аталар; башта – баштады; бала – балдар; каз – каздар; талаа – талаалар.

124-көнүгүү. Төмөнкү күчөтмө сөздөрдө басым кайсы муунуна түшүп жатканын оозеки айтып бергиле.

Сапсары, жапжашыл, капкара, аппак, көпкөк, туптунук, супсулуу, упузун, тептегерек.

125-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Кара тамга менен берилген сөздөрдү басым менен окуп, маанилерине көнүл бургула.

1. **Өмүр** адамга бир гана жолу берилет.
2. **Өмүр адамга** бир гана жолу берилет.
3. **Өмүр адамга бир гана жолу** берилет.
4. **Өмүр адамга бир гана жолу берилет.**

21-§. ИНТОНАЦИЯ

Кептеги үн добуштарынын көтөрүнкү же басынкы айтылышы интонация деп аталат.

Интонация катышпай сүйлөмдөр ыргактарга (синтагма), сөздөгү үн чыгышы мукамдарга (мелодика), ой-дун чеги тынымдарга (пауза) ажыратылбайт. Интонация кептин маанисин туонтууда чоң мааниге ээ болгон каражат. Бир эле сөздү же сүйлөмдү ар кандай интонация менен айтууга болот, бирок интонацияны өзгөртүү аркылуу ага түрдүү маани бере алабыз. Кептин интонациясы анын маанисине шайкеш болууга тийиш. Үндүн

тону, катуулугу, тактыгы, кептин айтылыш темпи кептин кырдаалына жараша жөнгө салынат. Айрым бир шарттарда катуу сүйлөө орунсуз, туура эмес болсо, башка учурда шыбыроо ылайыксыз болушу мүмкүн. Интонацияны чебер колдонуу, сөздөрдү туура жана тез тандоо, сүйлөмдөрдү туура түзүү – кептик аракеттердин тездиги – кептин сапатын жогорулатат.

Оозеки кептин негизги белгиси – интонация. Ал жалгыз гана оозеки кепке тиешелүү болбостон, жазуу кебине да тиешелүү. Анткени жазуу түрүндө берилген кепти окуу менен тиешелүү интонацияны да кошо кабыл алабыз. Ошондуктан интонациясыз кептин болушу мүмкүн эмес. Салыштыргыла:

Сен үйдө барсыңбы? Суроолуу сүйлөм (түз маани).

Сен үйдө барсыңбы! Илептүү сүйлөм (какшык).

Жазууда интонациялык каражаттар илеп белгиси, суроолуу илеп белгиси, чекит, үтүр, сзыыкча, үтүрлүү чекит, кош чекит, көп чекит өндүү тыныш белгилер жана башкалар аркылуу берилет.

126-көнүгүү. Төмөнкү ырдын интонациясын туура белгилеп, көркөм окугула. Ырды жаттап, көркөм айттууга үйрөнгүлө.

МУЗЫКА

Мен суу ичпейм, тандай катып турганда,
Мен нан жебейм алдан тайып курганда,
Музыкадай мага таттуу суусун жок,
Берчи мага,
Берчи мага,
Жарым кашык музыка!

Мен ыйлабайм, ката тартып турганда,
Мен кубанбайм, бак дөөлөткө тунганда.

Дарым ушул, кайғы жана шаттыкка,
Берчи мага,
Берчи мага,
Жарым ууртам музыка!

Эмнелер жок, бул дүйнөдө – жарыкта,
Не бир сонун ... не бир кымбат асыл баа ...
Мен кетерде, ошончонун ичинен,
Сагынарым,
Эң аярым,
Эң кымбатым – музыка! (A.O.)

127-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп, интонациясына негизденип, тыныш белгилерин койгула.

Апаке ак сүтүндөн айланайын апакем деп баштаптыр
Ооба апа сөзсүз мени туура дээрсин
Балам кантип өз өмүрүндү өзүң кыйдың

128-көнүгүү. Текстти окугула, түшүп калган тыныш белгилерин кюоп, көчүрүп жазыла. Коюлган тыныш белгилеринин жардамы менен кайрандан интонация менен окугула.

КЫРГООЛ

Кыргоол эң кооз күштардын бири Орто Азияда Кавказда Ыраакы Чыгышта жашайт Кыргоолдор бүлдүркөндүү камыштуу жерлерде жашайт Алар жемиш бадалдарынын дандары менен азыктанышат Жайкысын майда күрт-кумурскаларды да кармап жешет Ал тургай жылан менен чычканга да кол салышат

129-көнүгүү. Төмөнкү текстти тыныш белгилердин негизинде интонация менен көркөм окугула.

САМЫН КАНТИП ПАЙДА БОЛГОН?

Самын – адам жашоосундагы эң зарыл каражаттардын бири. Өткөн заманда Мисир падышасы Хоп меймандарга салтанаттуу зыяпат берет. Ал ашканада иштеген бир кызматкерге кайрылат:

– Хеппи, сен мага куурулган эт алыш келип берчи, – дейт. Ашканага жаңы орношкон Хеппи абайлабай жаңы эле койдун сыйзырылган майын очоктун астындагы күлгө төгүп алат.

– Хеппи, куурулган эт кана! – деп кыйкырат ашкана башчысы. Падышанын жазалоосунан корккон Хеппи төгүлгөн майды дароо күлгө аралаштырып, алактап, бир нече кыш жасай коёт. Андан соң колун жуумакчы болот. Колу ушунчалык таза жуулганына өзү да таңданат. Мына ошондо гана тиги май аралашкан құлдұн касиети болсо керек деп ойлойт.

Падыша куурулган этти жейт, бирок анын майы аз экенине маани бербейт. Хеппи болсо падышанын жазасынан кутулғанына сүйүнөт.

Эртеси жумушка келген Хеппи колу кирдеп кеткенде баяғы өзү жасаган кыш менен кайра жууп көрөт да, ырас эле анын чындығына ынанат. Анткени, колдун кириң ушунчалык таза кетиргенин көрөт.

130-көнүгүү. Төмөнкү текстти тыныш белгилеринин негизинде интонацияларына көңүл буруп, көркөм окуугула.

БУЛБУЛ МЕНЕН ТОРГОЙ

Булбул: Баардык жан-жаныбарлардын атасы ким?
Аныгын айтып бер. Энеси ким? Түшүндүрүп чечип бер.
Каны, жаны кайсы?

Ар жандын өмүрлүк досу ким болот, аныктап түшүндүр!
Ар ким досту таанып күтө билсин, кеп-кеңешин угуп,
кежирлик кылбай жүрсүн.

Адамдын өмүрлүк душманы ким? Түбүнөн түрө түшүндүрүп айтып бер! Ар ким душманын таанып, жанына жакын барбасын. Билинбей торуна илинип калбасын.

Торгой: Ааламга жарық нур берген, кулак берип угузган, тил берип сайраткан, денеге кыймыл-аракет киргизген бардык жан-жаныбарлардын атасы – Күн.

Бешик болуп жай берген, бапестеп багып май берген, эмчегин эмизген, эр-азамат дегизген энеси – Жер. Жер болбосо, бешик жок. Бешик эмес, эшик жок.

Чөлдөсө суусун кандырган, кирдесе жууп чайдырган, тамырга тарап жайылган, күч берген, кубат кийирген каны – суу. Суусуз чөлдө жан болбoit, жан болсо да ал болбoit. Суулуу жerde жемиш көп, жемиштүү жerde жециш көп.

Демек, жаны – аба. Кирбесе аба алың жок. Алың түгүл, жаның жок.

Ар жандын өмүрлүк досу – сабыр.

«Сабырдын түбү сары алтын, саргарган жетер муратка, алда кайдан оолугуп, ашыккан калар уятка», – деген макалды өткөндөгү ата-бабаларыбыз мурас кылыш калтырган.

- ?
1. Булбул менен торгойдун кандай күштар экенин көрдүңөрбү?
 2. Силер аларды өз көзүңөр менен жаратылыштан кездештирген белеңер?

 131-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, дептеринерге көчүрүп жазгыла жана сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин койгула.

1. Кыргыз эли негизинен комуз кыяк ооз комуз чоор сияктуу музыкалык аспаптардан пайдаланып келишкен
2. Кыйынчылыкка жолуккан адам сабырдуу болушу керек
3. Ай-ааламды караңы түн каптады
4. Биздин класстагы гүлдөрүбүз жакшы өстү
5. Жазгүлдөр айылга жеткенде жамғыр жаады
6. Жазгүл Айнаңгүл Жамалдар жамғырга жуунуп жыргашты.

ФОНЕТИКАЛЫК ТАЛДООЛОР

Сөзгө фонетикалык талдоо жүргүзүүдө төмөнкү талаптар эске алынууга тийиш:

1. Сөздүн муунга бөлүнүшү, басымдын түшкөн оруду.
2. Сөздөгү тыбыш жана тамгалардын саны, алардын бири-биринен болгон өзгөчөлүктөрү.
3. Тыбыштардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү.
4. Үндүүлөрдүн тилге, эринге, жаакка карай бөлүнүшү.
5. Үнсүздөрдүн уян, жумшак, каткалаң болуп бөлүнүшү.

6. Түгөйлүү жана түгөйсүз болуп бөлүнүшү.
7. Йоттошкон тамгалардын тыбыштык белгилери.
Фонетикалык талдоо оозеки, жазуу түрүндө жүргүзүлөт.

Үлгү: Асфальт деген сөздөгү эки муундуун (ас-фальт) бири – жабық, экинчиси – туюк муун. Басым экинчи муунга түштүү. Бул сөздө алты тыбыш жети тамга бар, а тыбышы – үндүү, жоон, ачык, кен, кыска. Үнсүздөрү – төртөө: с – түгөйлүү, каткалаң; ф – түгөйлүү, каткалаң; л – түгөйсүз, уян; ь белгиси эч кандай тыбышты билдирбейт; т – түгөйлүү, каткалаң.

Биз бул бөлүмдө тилдин тыбыштык түзүлүшү жана тыбыштарды жазуу үчүн алынган шарттуу белгилер (тамгалар) менен тааныштык. Ошондой эле сөздөрдү туура жазуу жана туура сүйлөө жөнүндө да кеп болду. Сөздөрдү белгилүү нормага келтирип, бир түрдүү кылып жазуу үчүн иштелип чыккан эрежелердин жыйындысын орфография дейбиз. Жазылышы жагынан ар түрдүү болгон сөздөрдүн туурасын көрсөткөн сөздүк орфографиялык сөздүк деп аталат. Ал эми туура сүйлөө жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы орфоэпия деп аталат. Алардын айрым эрежелери менен фонетика бөлүмүн өтүү мезгилиндө тааныштык. Аларды эске түшүргүлө.

132-көнүгүү. Төмөнкү ыр саптарынан адегенде үндүү тыбыштарды, андан кийин үнсүз тыбыштарды тапкыла.

Карап турам бактарды,
Кайда көркү баштагы?
Жашыл түстөн ажырап,
Жалбырактар сапсары.

133-көнүгүү. Табышмакты окугула, кең жана кууш үндүүлөрдү таап, аларды дептеринерге ажыратып жазгыла.

Төрт тамгалуу ушул сөз,
Баш кийимдин бир түрү.
Кошуп жазсак бир тамга,
Карман турат бүчүнү. (топу менен топчу)

Бүчү – көбүнчө ич кийимдерге, жаздык капка ж.б. байланыштырып бүчүлөп коюу үчүн топчу ордуна колдонулуучу ичке боо, бүчүлүк.

134-көнүгүү. Төмөнкү макалдардагы жоон жана ичке үндүүлөрдү таап, дептеринерге ажыратып жазгыла.

1. Билим – карыбас, өнөр – арыбас. 2. Билим көптүк кылбайт, өнөр аздык кылбайт. 3. Акыл – баштан, асыл – таштан. 4. Акыл азбайт, билим тозбайт.

135-көнүгүү. Кара менен басылган этиш сөздөрдү көчүрүп жазып, аларга фонетикалык талдоо жургүзгүлө.

БОЗ ҮЙДҮН ИЧИ

Боз үйдүн так ортосу – коломто, ага казан **асылат**. Төр – үйдүн эшикке карама-каршы тушу. Анда жүк **жыйылып**, ала кийиз, өрө кийиз, шырдак, көлдөлөн, төшөк **салынат**. Жүктүн эки жагына текче **илинет**.

Үйдүн кире беришиндеги оң тарабы эпчи **жак дейилет**. Ага ала бакан орнотуп, ашкананы чий менен калап, тамакаш, идиш-аяк **сакталган**. Аяк кап, чыны кап **илинген**.

Үйдүн сол тарабы эр жагы деп аталат. Анда эркектердин кийими, куралы, ат жабдык жана башка буюмдары **коюлган**.

Улага – үйдүн кире **бериши**. Ага, адатта, отун жыйып, ээр-токум **жайгаштырылат**. Боз үйгө туш кийиз (туштук), көшөгө **тартуу** – эзелтеден берки салт.

136-көнүгүү. Сөздөрдү унгу жана мучөгө ажыратып, кайсы үндүү түшүп калганын айтып бергиле.

Орун – орду, бала – балдар, алты – алтоо, жыйын – жыйна, кийим – кийми, уйку – укта.

137-көнүгүү. Орфографиялык сөздүктөн карап, эки түрдүү жазылган сөздөрдүн кайсынысы туура болсо, аларды дептериңерге көчүргүлө.

Дебтер – дептер, жария – жарыя, көкташ – көк таш, көкпөрү – көк бөрү, жаңылтмач – жаңылмач.

138-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, алардагы үнсүз тыбыштарга оозеки талдоо жүргүзгүлө.

Мандай, куюн, кыргоол, буудай, жайлоо, тоолуу.

139-көнүгүү. Жаңылмачты окуп, дептеринерге жазғыла. Каткалаң үнсүздөр катышкан сөздөрдү айтып бергиле.

Черик токойго жетти,
Чекесинен тер кетти.
Черикти чер токай тердептти.
Черик терин желдетти.

140-көнүгүү. Макалдарды окуп, дептеринерге жазғыла. Аларда катышкан жумшак үнсүздөрдүн астын сыйғыла.

1. Бакылдын багы көгөрбөйт, көгөрсө да көбөйбөйт.
2. Жакшы баксаң эгинди, эгин берээр тегинди. 3. Макал сөз – тилдин байлыгы.

141-көнүгүү. Жоон, ичке үндүүлөр жана жумшак, каткалаң үнсүздөр катышкан сөздөрдөн мисалдар жазып келгиле.

Ү л г ү :

Жоон үндүүлөр катышкан сөздөр	Ичке үндүүлөр катышкан сөздөр	Жумшак үнсүздөр катышкан сөздөр	Каткалаң үнсүздөр катышкан сөздөр
Короо	Жүгөрү	Бадал	Китең

БЫШЫКТОО САБАГЫ

1. Фонетика деген эмне?
2. Тыбыштар жазууда эмне менен белгиленет?
3. Кыргыз тилинде канча үндүү жана үнсүз тыбыштар бар?
4. Эмне үчүн үнсүз тыбыштар уян, жумшак жана каткалаң болуп бөлүнөт?
5. Кандай тыбыштар эки тамга менен белгилене турганына мисал келтиргиле.

6. Алфавитти үйрөнүүнүн кандай зарылдыгы бар?
7. Я, ю, е, ё тамгалары кандай учурда бир, кандай учурда эки тыбышты билдири тургандыгына мисал келтиргиле.
8. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн айтылышы менен жазылышында кандай айырмачылыктар бар?
9. К, г, ж тамгалары канча тыбышты билдирет? Мисал келтиргиле.
10. Ажыратуу (ъ) жана ичкертүү (ь) белгилеринин жазылышын айтып бергиле. Кандай учурда түшүп калат?
11. Муун деген эмне? Ал канчага бөлүнөт?
12. Сөздөрдү ташымалдоо кандай учурда муунга туура келет, кандай учурда туура келбейт? Ага мисал келтиргиле.

142-көнүгүү. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдү муунга жана тыбыштарга ажыратыла.

ТАЗА АБА – ТАЗА ДЕН СООЛУК

Азыркы убакта техниканын дүркүрөп өнүгүшү бир жагынан пайдалуу, экинчи жагынан **зыяндуу** болууда. Ар кандай завод-фабрикалардан чыккан уулуу газдар атмосферанын булганышына алып келет. Бул нерсе бир гана **окумуштууларды** гана эмес, жөнөкөй адамдарды деле тыңчсыздандырат. Бүткүл адамзаттын негизги **олуттуу** маселесине айланды.

Аба таза болбосо адам өмүрү кыскарып, ден соолугу бузулуп, саламаттыгы начарлайт. Калк көп орношкон пункттарда да аба булганыч болот. Абаны тазалоодо бизге биздин жашыл **досторубуз**, **өсүмдүктөр** жардамга келет.

Ошондуктан аба таза, ден соолугубуз чың болсун дешип, көп-көп көчөттөрдү отургузушуп, **гүлдөр** эгишет.

Жайкы эс алуу мезгилинде жайлоого барып, суу боюнда көп убактыларын өткөрүүгө аракеттенишет. Ал эми каникул эмес мезгилде ишемби, жекшемби күндөрү эс алуу парктарына барышат. Демек, таза аба–таза **ден соолук**.

143-көнүгүү. Боёк, ниет, актёр, цирк, ноябрь деген сөздөргө жазуу жүзүндө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

БЫШЫКТОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮЛӨР

144-көнүгүү. Окуп, кара менен басылган сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

1. Өз **Мекениндүн** татыктуу уулу бол! 2. **Өзбекстан** Конституциясы качан кабыл алынган? 3. Каникул биздин айылдын балдары үчүн өтө көңүлдүү болду. 4. Кандай сонун мекенибиз бар. 5. Өзбекстан – **береке** каймагы! 6. **Түшүм** мол болсо, дыйкан да, эл да – баары ток болот. 7. Балдардын эң кызык фильмі – «Ак кеме», кандай кызык чыгарма ээ? 8. Куттуу үйдөн кур чыкпа! 9. Биргелешип ашар кылалы, үй салалы! 10. Бул элдик салтыбызда бар эмеспи?

145-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп жазгыла жана ал сөздөргө кандай мүчөлөр улангандыгын аныктагыла, мүчөлөрдүн астын сыйгыла.

Жакшылык, доступ, боорукер, шаарлар, китептер, көгүчкөндөр, көчмөндөр, шумкарлар.

146-көнүгүү. А, ы, о, у жоон үндүүлөр менен к, н, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ каткалан үнсүздөрдү катыштырып, сөздөр түзгүлө.

Ү л г ў : Кат, нан.....

147-көнүгүү. Э, и, ү, ө ичке үндүүлөр менен б, в, г, д, ж, з жумшак жана л, й, м, н, ң, р уян үнсүздөрдү катыштырып, сөздөр түзгүлө.

Ү л г ү : Жүз, элүү.....

148-көнүгүү. Сөздөрдүн акыркы муунунан жаңы сөз жасап, оюнду улантқыла.

Ү л г ү : Кам/бар – бар/мак – мак/сым – сым/бат.....

149-көнүгүү. Ырды окуп, басым түшкөн муунду айтып бергиле.

ЭНЕКЕМ

Жарык дүйнө, жашоо берген энекем,
Баскан жолуң бийик ашуу, бел экен.
Жан кейиткен азаптарга чыдаган,
Кайрат-күчүң аска тоодой бек экен.

Балаң үчүн төккөн ысык мээримин,
Айтып бүткүс асылдыкка тең экен.
Сен мен үчүн ырыс чачкан шооламсың,
Өмүрдөгү түгөнбөгөн берекем.

Кыйын күндө кыйбас дагы алмашпас,
Кең ааламда жалгыз гана энекем.
Турмуш оорун кебелбестен көтөргөн,
Жер үстүндө адам аттуу «жер» экен. (Б.Б.)

150-көнүгүү. Жаратылыш деген сөздөгү тамгалардан пайдаланып, жаңы сөздөр жасагыла.

Ү л г ү : Ажар, ара.

151-көнүгүү. Басымга байланыштуу төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

Басымдуу муундун басымсыз муундан кандай айырмасы бар?

Сөзгө мүчө жалгануу менен басымдын орду өзгөрөбү? Кайсы мүчөлөр басымды кабыл албайт?

-ар (жашар – жашар), -чи (койчу – койчу) басымдын ордун алмаштыруу менен ушул сөздөрдүн мааниси өзгөрөбү? Ага ушул сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

ОРФОЭПИЯ ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

22-§. ОРФОГРАФИЯ ЖӨНҮЛДӨ ТУШУНУК

Сөздөрдү белгилүү бир нормага келтирип, бир түрдүү жазуу үчүн иштелип чыккан эрежелердин жыйындысы орфография деп аталат.

Орфография (гр. *orphos* «түз, туура» + *grapho* «жазам») сөздү, анын бөлүктөрүн, сөз айкашы менен сүйлөмдөрдү туура жазуунун эрежелеринин системасы болуп саналат. Анын нормаларын жетекчиликке алуу жазуу кебинин маданиятын өнүктүрүүгө мүмкүндүк түзөт.

Орфография тилде төмөнкүдөй милдеттерди аткарат:

- сөздөрдүн жана алардын унгу, мүчөгө карай тыбыштык түзүлүшүнүн жазылышы;
- сөздөрдүн бирге, жарым бирге (дефис аркылуу) же ажыратылып (айрым) жазылышына көрсөтмө берет;

в) баш тамга менен кичине тамгалардын колдонулушу;

г) сөздөрдү бир саптан экинчи сапка ташуу – ташымал эрежелерин өзүнө камтыйт.

152-көнүгүү.

Текст үстүндө иштөө.

Ар бир адамдын өз туулган жери, Мекени болот. Биздин Ата Журтубуз, Мекенибиз – Өзбекстан. Бүткүл адамзат билгидей, кызыккыдай, суктангыдай, татыктуу, кооз Ата Журтубуз бар. Баарыбыз улуу Мекенди баалап, сүйөбүз.

Мекенибиздин жаратылышы эң сонун. Жер алдында пайдалуу кен байлыктары көп. Өзбекстанда алтын, көмүр, нефть, табигый газ сыйактуу көптөгөн кен байлыктар алынат. Талааларында негизинен пахта жетиштирилет. Ошондой эле шалы, буудай, жүгөрү, дарбыз, коон жана көптөгөн жашылча-жемиштер, түрдүү мөмөлөр өстүрүлөт.

1. Мекен, туулган жер дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
2. Өзбекстан силердин киндик кан тамган журтунарыбы?
3. Силер Өзбекстанды сүйөсүнөрбү? Өзбекстан, Мекен тууралуу ыр билесинерби? Айтып бергиле.
4. Мекенибизде кандай пайдалуу кен байлыктар бар? Аларды айтып бергиле.
5. Өлкөбүздүн таалаларында эмнелер өстүрүлөт?

153-көнүгүү.

Сөздөрдүн кайсынысы жазылышы боюнча туура?

Орфографиялык сөздүктөн пайдаланып, дөптериңерге туура жазылгандарын көчүрүп жазгыла.

Көрөгөчтүк – көрөгөштүк, тынштык – тынчтык, герп – герб, завот – завод, туссуз – тузсуз, биолог – биолок.

154-көнүгүү. Төмөнкү й менен аяктаган унгу сөздөргө а, э, о, у менен башталган мүчөлөр жалгаганда, кандай өзгөрүү болот? А, э, о, у менен башталган мүчөлөр улап, дөптериңерге өзгөргөн абалында туура жазгыла.

Той, кой, кий, жай, бой, кый, туй, чой, чий.

Үлгү: Той + о+т = тоёт.

Демек, й менен бүткөн уңгу сөздөргө **а, э, о**, у менен башталган мүчөлөр жалганганда, **я, е, ё, ю** болуп жазылат.

155-конуғүү. Төмөнкү айтылыши боюнча жазылып калган сөздөрдү тууралап, жазуу жүзүндө туура жазгыла.

Багымбас, колдоммо, ишембестик, беядеп, беякыл, чаштуу, беюбак, бөлүмбөс.

23-§. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Ар кандай тилдин орфографиясы белгилүү бир принципке багытанат жана ал принципти негиз кылыш алат.

Орфографиянын төмөндөгүдөй принциптери бар.

Морфологиялык принцип сөздөрдү, уңгу жана мүчөлөрдү ар түрдүү өнүттө белгилүү даражада айырмаланып айтылышина карабастан, бирдей жазуу принципи болуп саналат. Мисалы, *кашты* эмес, *качты*, *уиту* эмес *учту*, *бүгүңкү* эмес *бүгүнкү*.

Морфологиялык принцип сөздөрдүн уңгу, мүчөлөрүнүн жасалышын талдоодо олуттуу мааниге ээ болот. Ал сөз формаларын, текстеш (унгулаш) же мүчөлөш сөздөрдү туура табууга ыңгайлдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Фонетикалык принцип сөздү, анын морфемаларын кандай айтылса, ошондой жазуу принципи болуп саналат. Буга кыргыз тилиндеги мүчөлөрдүн жазылыши айкын далил болот. Мүчөлөр унгудагы тыбыштарга ылай-

ык фонетикалык бир нече вариантта өзгөрүлөт. Алар жазууда чагылдырылат: Мисалы, бала+лар=балдар, ат+лар=аттар, ж.б.

Салттуу принцип сөздөрдү тилдин азыркы этаптагы абалына карата эмес. Мурунтан келе жаткан салтка ылайык жазуу принциби болуп эсептелет. Мисалы, *район* деп жазылат, *раён* эмес.

156-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө -лар мүчөсүн улап жазыла жана кандай варианттарда өзгөрүлгөнүң көнүл бургула.

Оюн, күш, бүркүт, жайлоо, жаныбар, шаар, чымчык, үкү, чечен, жөргөмүш, кеште, макал, ата, эне, таш, алтын, алмас, китең, күн, өрүк, алма, үй, булбул, гүл, кездеме, бүлүт, жамғыр.

157-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окугула жана андагы айтылышы боюнча туура эмес жазылган айрым сөздөрдү жазылышы боюнча туура жазыла.

Түндөгү түлкү – бүгүнкү күлкү. Кордоңо сак бол, коншунду ууру тутба. Көшсө – артта, консо – четте. Көптүү көргөндөн сөс оку, көөнөрбөс кылып бөс току. Күрүштүн аркасы менен күрмөк суу ичет. Билими күштүү минди жыгат, билеги күштүү бирди жыгат.

158-көнүгүү. «Орфографиялык сөздүктөн» карап, эки түрдүү жазылган сөздөрдүн кайсынысы туура болсо, аларды дептеринерге көчүргүлө.

Адегенде – а дегенде, айрымач – айырмач, ашпос – ашпоз, билимпос – билимпоз, данышман – даанышман, дарыкөр – дарыгер, көпүрөө – көпүрө, кыжалат – кыжаалат, олойот – олоёт, раҳмат – ыракмат.

159-көнүгүү. Төмөнкү орус тилинен кирген сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Автор, автобус, автомобиль, автовокзал, велосипед, доска.

24-§. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

1. Ар бир сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат. Мисалы, *Тоодон кар кете* элек.
2. Энчилүү аттар дайыма баш тамга менен жазылат. Мисалы, *Адыл, Ташкент, Гулай*.
3. Кээ бир учурда урматтоо, сыйлоо иретинде айтылган сөздөр да баш тамга менен жазылат. Мисалы, *сиз-Сиз, адам-Адам*.
4. Сөздөрдүн жалпы аттары кичине, ал эми энчилүү аттары баш тамга менен жазылат. Мисалы, *ажар-Ажар, бакыт-Бакыт, ырыс-Ырыс*.

160-көнүгүү. Төмөнкү текстте кыргыз орфографиясынын эрежеси сакталганбы? Эрежеге туура келбegen көрүнүштү аныктап, дептериңерге тууралап жазгыла.

ШЫРДАК

шырдак – кийизден жасалып, жерге салынуучу үй буюу. шырдактын ортосуна чоң оймолор, четине, кыюусуна кичирээк оймолор түшүрүлгөн. Өлчөмүнө карай чоң шырдак, орто шырдак, кичине шырдак болуп бөлүнөт.

шырдак жасоо үчүн кийиз жасалат. шырдактын бети болуучу ак кийиз ар кыл түскө боёлот. андан шырдактын

бөлүктөрү бычылат, ар бирине оймо түшүрүлүп, оюлат. Оюлган кийиздин бири оймо, экинчиси бет болот...

161-көнүгүү. Кыргыз орфографиясынын эрежеси боюнча энчилүү аттар кандай тамга менен жазылат? Төмөнкү тексттен энчилүү аттарды тапкыла жана энчилүү аттардын жазылышына көнүл бургула. Өз түшүнүгүнөрдү оозеки айтып бергиле.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ

Талас өрөөнүндө өмүрдүн дарыясы сыйктаңып, Күркүрөө суусу тынымсыз агып жатат. Суу капчыгайды жара күркүрөп келип, талааны көздөй агып кетет.

Дал ушул Күркүрөө суусунун боюнда Шекер кыштагы турат. Чынгыз Айтматов – ушул айылдын баласы.

Анын балтыркан өмүрү Күркүрөө суусунун боюндагы Шекер кыштагында өттү. Ал ушул жерде айылдык мектепке кирип, кат тааныды.

Чынгыз Айтматовдун чыгармалары көп тилдерге каторулган. Анын чыгармаларын дүйнө элдери сүйүп окушат. Эмгеги, өрнөктүү өмүрү келечек муундар үчүн үлгү болот.

162-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп, эмне үчүн алардын бири кичине, экинчиси баш тамга менен жазылгандыгын түшүндүрүп бергиле. Каалаган жалпы ат менен энчилүү аттын бирине сүйлөмдөр түзгүлө.

адилем – Адилет, гүлзар – Гүлзар, тилек – Тилек, кыял – Кыял, аман – Аман, алтын – Алтын, алмаз – Алмаз, күмүш – Күмүш, роза – Роза, анар – Анар, таалай – Таалай, жылдыз – Жылдыз.

Үлгү: Адам турмушунда адилет болсо, баарыбыз бактылуу болобуз. Биздин классташыбыз Адилет эң жакшы окуйт.

25-§. ОРФОЭПИЯ ЖӨНҮЛДӨ ТҮШҮНҮК

Сөздөрдү адабий тилдеги бирдиктүү норма боюнча айтууга жетектей турган эрежелердин жыйындысы орфоэпия деп аталат.

Оозеки адабий тилдин нормасынан чёттеп, туура эмес сүйлөө да айтылган ойду түшүнүүгө ошончолук тоскоол, кедерги болот. Адабий тилдин ченеминде сүйлөөнү үйрөнүү орфоэпиянын предметин түзөт.

Орфоэпия – грек тилинин *orphos* – «туура» – *eros* – «баяндоо» деген түшүнүктүү билдирген сөзүнөн чыккан. Бул термин орус тили аркылуу кыргыз тилине кирип, сөздөрдү, андагы тыбыштарды адабий тилдин нормасы боюнча туура, так айтуу керек деген түшүнүктүү берет.

163-көнүгүү. Төмөнкү текст менен таанышып, үн чыгарып көркөм окугула. Айрым сөздөрдүн айтылышына көнүл бургула.

Адамдардын сыйлашуусу саламдашуудан башталат. Саламдашуу улуу-кичүүнүн, теңтүш-курбунун, аял-эркектин ортосундагы мамилени билдирет.

Дайыма кичүү улууга, улоочон жөөгө, жаңы келген киши ал жердегилерге салам айтат. Ассалому-алейкүм – сизге тынчтык каалайм дегенди билдирет.

Дүйнө жүзүндөгү элдер ар түрдүү саламдашышат. Саламдашуунун кол алышуу, кучакташып көрүшүү, бири – бирине жүгүнүү, баш ийкешүү, оозеки саламдашуу сыйктуу түрлөрү бар.

Саламдашуу учурунда белгиленген этикалык эрежени сактоо – адамдын маданияттуулугунун белгиси.

164-көнүгүү. Төмөнкү ырды көркөм окугула жана кара менен берилген сөздөрдү ондогон абалда дептериңерге көчүрүп жазгыла.

Эр жигит бирде жанар, бирде азар,
Дениздей **гээде гемип**, кээде ташар,
Адамдын адам болор жан жөлөгү.
Унутпас азган жигит салсан назар.

Гызыктуу баарыга тен өмүр өтөр,
Бирок да эстен **гетпес** жакшы сөздөр.
Суу жеткен **палбан** кучак бой теректер.
Жигитти сөз семиртер, сөз **гөгөртөр**. (A.O.)

165-көнүгүү. Текст менен тааныштыла. Кыргыз улуттук баш кийими калпак жөнүндө дагы эмнелерди билесиңер? Билгениндерди дептериңерге жазгыла. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөрдүн айтылышы жана жазылышына көңүл бургула.

КАЛПАК

Калпак – эркектердин баш кийими. Калпак бийиктиги, тигилиши, кооздолушу менен айырмаланат. Калпакка агыш (боз), кызгылт түстөгү кылчык жүн керектелет.

Кийизи абдан бышык басылган. Калпак кийизден төбөсү бийик, этеги төгерек бычылып, оймо-чийме түшүрүлүп, ичтелип, жээктериине жана талааларына сайма түшүрүлүп, бириктирип жасалат. Кыргыз элинин улуттук баш кийими кышында башты жылуу, жайында салкын кармоо касиетине ээ.

26-§. КЫРГЫЗ ОРФОЭПИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Оозеки туура сүйлөөнүн нормасын орфоэпия аныктайт. Оозеки сүйлөөдө орфоэпиялык эрежелерди сактоо зарыл. Ошондуктан орфоэпиянын негизги эрежелери бар:

1. Уңгу сөздөрдү туура айтуунун эрежелери.
2. Мұчө уланган сөздөрдү туура айтуунун эрежелери.
3. Жанаша турган сөздөрдү туура айтуунун эрежелери.
4. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдү туура айтуунун эрежелери.

Адабий тилде **н** тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат. Мисалы, *нарк*, *начар*, *нечен*.

Жергилиткүү диалектилерде жумшак **г** тыбышы менен башталган бир нече сөздөр адабий тилде каткалаң **к** тыбышы менен берилет. Мисалы, *кеп*, *килем*, *кунөө* ж.б. Бирок *гүл*, *гезит*, *газ* сыйктуу сөздөр **г** тамгасы менен жазылат.

Айрым диалектилерде жумшак **б** тыбышы менен башталып айтылган сөздөр орфоэпиянын нормасы боюнча **н** менен жазылат. Мисалы, *пайда*, *пейил*,

 пикир. Ал эми айрым диалектиде ***n*** тыбышы менен башталган сөздөр ***b*** менен жазылат. Мисалы, *балбан*, *байпак*, *болот*, *бутак*.

166-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга аракеттенгиле жана кайсы жерде ката кетиргенинерди аныктагыла.

Айта гел, кара гурт, күз гелди, көг алма, көб иштелди.

167-көнүгүү. Төмөнкү айтылышы боюнча жазылып калган сөздөрдү дептеринерге жазуу жүзүндө туура жазыла.

Күштүү, ашса, жасса, касса, түнкү, жыгашчы.

168-көнүгүү. Төмөнкү мүчө уланган сөздөрдүн айтылышында кандай өзгөчөлүктөр болду? Аларды жазуу жүзүндө тууралап, дептеринерге жазыла.

Сөссүз, тоссо, асчылык, кашты, ашты, түңкү, намбы.

- 1. Буга чейин турмушта сөздөрдүн айтылышы менен жазылышын ажыратып, талдаган учурунар болду беле?
2. Орфоэпиянын турмушта кайсы жерде, кандай учурда колдонуларын айтып бере аласыңарбы?
3. Орфоэпиянын эрежелерин билүүнүн силердин турмушунарда мааниси барбы?

 169-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн жазылышы боюнча туура деп ойлогон сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Байге (Пайге), байдубал (пайдубал), барак (парак), баяндос (паяндос), даанышман (данышман), добуш (доош).

БЫШЫКТОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮЛӨР

170-көнүгүү. Текстти көркөм окуп, *и* менен башталган сөздөр жөнүндөгү орфоэпиянын эрежесин эстегиле жана тексттеги *и* басылган сөздөрдүн айтылышында кандай өзгөчөлүктөр болушун оозеки айткыла.

ЭЛДИК БАЙЛЫК

Биздин жашообузда баасы эч нерсе менен өлчөнгүс баалуу байлыктар бар. Аларга аба, суу, жер, күн жана нан кирет. Нан адамдардын түйшүктүү эмгегинен жарагат. Ал – жашоонун күл азыгы.

Биздин дасторкондо канчалык дүр-дүйүм тамактар болбосун, нансыз береке болбойт. Демек, нан – элдин баарынын ырыскысы, ата-бабаларынан калган ыйык энчиси.

Нандын курамында адамдын организмине керектүү белоктор, углеводдор, калий жана темир, туздар арбын. Ал аш болумдуу заттарга бай.

Элде мындай сөз бар: «Нан болгон жерде, байлык бар». Кымбаттуу балдар, нанды урматтай билгиле!

171-көнүгүү. Макалдарды окугула. Ката жазылган сөздөрдүн ордуна кашаа ичинде туура жазылган сөздөрдөн мазмунуна ылайыктуу келгенин пайдаланып, тууралап дептеринерге жазгыла.

1. Сөсүң кыска болсун, колуң уста болсун.
2. Айлакерге дава жок.
3. Ак көнүлдүн аты арывают, тону тосвойт.
4. Күштүү болсоң, жердей бол – баарын чыдан көтөргөн.
5. Аты жоктун путу жок.
6. Аш пышкан казанда таш пышпайт.

(бышкан, бышпайт, даба, арыбайт, тозбойт, сөзүн, күчтүү, буту).

172-көнүгүү. Айтылышында жана жазылышында өзгөчөлүктөр болгон сөздөрдөн таап, өз алдыңарча сүйлөмдөр түзүп келгиле.

Үлгү: Алишер Наваинин казалдарынан (газалдарынан) көп окудум.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

27-§. ЛЕКСИКОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сөз тилдин курулуш материалы болуп саналат. Ал аркылуу ар кандай сүйлөмдөрдү түзүп, биз бири-бирибизге өз оюбузду түшүндүрөбүз. Ошондуктан ар бир сөздүн маанисин билбей туруп, тилди үйрөнүүгө мүмкүн эмес.

Тилдеги сөздөрдүн жыйындысы сөздүк курам болуп саналат.

Тилдеги сөздөрдүн курамы, жалпы жыйындысы лексика деп аталат.

Лексика деген термин грек тилиндеги «lexikos» деген сөздөн алынган. Ал «сөз» деген түшүнүктү билдирет.

Тилдин сөздүк курамы дайым эле бир калыпта болбостон, коомдун өнүгүп-өсүүсүнө байланыштуу улам жаңы сөздөр менен толукталып турат. Тактап айтканда, өнөр жайы, айыл чарбасы, маданият, илимдин өнүгүшүнө байланыштуу улам жаңы сөздөр пайда болуп, же мурда колдонулуп жүргөн сөздөрдүн маанилери кеңейип турат.

Бир тилдеги бүт лексиканы, диалектилик сөздөрдү, чыгармалардын сөз байлыктарын, сөз катмарларын иликкеп үйрөнүүчү илим тармагы – лексикология деп аталат.

Бул термин грек тилиндеги *lexikos* – (сөз) жана *logos* – (окуу, илим) деген сөздөн алынган.

Сөздөр, алардын ушул кезде биз түшүнүп жүргөн мааниси, түбөлүк өзгөрбөйт, тарып же кенип кетпейт деп эч ким айта албайт. Алар маанилердин өзгөрүү жарайына учурал турат.

Семасиология – тилдеги сөздөрдүн маанисин, ал маанилердин өзгөрүү жарайндарын изилдей турган илим.

Семасиология деген термин грек тилиндеги *semasia* – (маани) жана *logos* – (окуу, илим) деген сөздөн алынган. Кээде бул терминдин ордуна *семантика* деген атоо да колдонулуп жүрөт. Семасиология сөз маанилеринин өз ара карым-катьшы, өзгөрүшү, кеңешиши жана тарышы сыйктуу маселелерди изилдейт.

1. Лексика деп эмнени айтабыз?
2. Лексикология деп эмнени айтабыз?
3. Семасиология эмнелерди изилдей турган илим?

173-көнүгүү.

Текст үстүндө иштөө.

Кыргыз эли өз тилине абдан маани берип, ар бир сөзүн багып келген. Сөз бакканы ушул, ар бир сөздү орду менен колдонуп, ыгы келген жерде айтпаса «сөздүн атасы өлөт» дешкен. Сөздү ыксыз колдоно берүү аны кор туткандык деп билишкен. Эзелтен кыргыз элинде сөздү орду менен сүйлөгөн, таамай сөз тапкан адамдарга урмат көрсөтүлгөн жана андай адамдарды «чечендер» дешкен.

Кандай гана коом болбосун сөзгө муктаж, адамды адам кылган, жаратылыш, дүйнөнү тааныткан, илим-билимдин

Эң бийик серээсине чыгарган ачылыштарды түбөлүккө айлантыкан да – Сөз. Күн жаратылыштын жандуу, жансызына өмүр бергендей эле. Сөз адам коомуна, адамдын өзүнө өмүр берет. Күн – жаратылыш дүйнөсүнүн жаны болсо, Сөз – адам дүйнөсүнүн жаны.

1. Сөз дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
2. Сөздүн күчү эмнеде экенин билесинөрби?
3. Кыргыз тилин да көркүнө чыгарган эмне деп ойлойсуңар?
4. Эне тилибиздеги сөздөргө, кыргыз тилибизге карата силердин мамиленер кандай?
5. Кыргыз тилин сүйөсүнөрбү? Эмне үчүн? Да лилдеп бергилечи.
6. Сөздү, кыргыз тилибизди сыйлабагандарга кандай карайсыңар?

174-көнүгүү. Окуучулук турмушунарда көп колдонгон сөздөрдөн дептеринөр мисалдар жазыла.

Үлгү: Китең, дептер.

175-көнүгүү. Төмөнкү текст менен таанышып, мазмунун сүйлөп бергиле. Чечен сөзүн пайдаланып, сүйлөмдөр түзгүлө.

БАЛЭЭ БАШКА КАЙДАН КЕЛЕТ?

Күндөрдүн биринде Жээренче чечен жана Азиз Жаныбек вазирлери менен ордонун ичинде отурганда Алдар Көсөө эшикten кирип: «Ассалоому алейкүм, хан ордосу», – дейт. Жээренче чечен: «Алейкума ассалам, эл жоргосу», – дейт. Алдар Көсөө отургандан кийин Алдар Көсөөгө Жээренче чечен ишарат кылып колу менен башын кагат. Алдар Көсөө колунун учу менен тилин кагат да, эшикке чыгып кетет.

Ал чыгып кеткендөн кийин Жээренче чечен Жаныбек ханга: «Мени эч ким сөзгө жыга алчу эмес эле, ушул

кирген Көсөө жыгып кетти», – деди эле, хан: «Жээренче чечен сени Көсөө кантип жыкты? – деди. – Көсөө эшиктен кирип «хан ордосу» деп салам айтты, сен «Эл жоргосу» деп жооп бердин. Андан башка эч кандай сөз болгон жок го», – деди.

Анда Жээренче чечен: «Көсөө эшиктен салам айтып кирип отурганда колум менен башымды кагып, «балээ башка кайдан келет?» деп сурадым эле, Көсөө колу менен тилин кагып, «балээ башка тилден келет», – деп жеңип кетти», дептир.

176-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү дептериңерге көчүрүп жазып, алардын мааниси жөнүндө оозеки пикир бөлүшкүлө.

Каарман, эне, мугалим, ата, бөбөк, өмүр, нан, суу, жаратылыш, мээрим, кайрымдуулук, ыйман, доступк, тынчтык, мекен, жаныбар, өсүмдүк, гүл, дарак, айлана.

177-көнүгүү. Төмөнкү ырды окугула. Ырдан кандай сөздөрдү билип алдынар? Аларды дептериңерге көчүрүп жазыла.

ЭНЕ ТИЛИНДИ СҮЙГӨНҮН

Барк, бедел, данк – обурак,
Сүйлөөк киши – жобураак.
Ортосу чийки – камкөш,
Кыргыздын бир тамгасы – жаркөп.

Киши кейпиндеги сөлөкөт – каракчы,
Киши тоногуч зөөкүр – каракчы.
Мындей сөздөрдү билгениң,
Эне тилинди сүйгөнүн.

(Б.I.K.)

28-§. КЕП МАДАНИЯТЫ

«Кеп маданияты» деген термин эмнени билдирет? Бул суроого толук жооп алуу үчүн алгач «кеп» деген терминдин маанисин тактап алуу зарыл. Кээде «кеп маданияты» жана кээде «тил маданияты» деп да колдонушат. Кайсы бири туура? Тил менен кептин ортосундагы айырма – тил илиминдеги негизги маселелердин бири. Бул эки түшүнүктүн окшоштугу, жакындығы ачык эле көрүнүп турат. Бул жакындык көпчүлүк учурда чаташууларга, алардын ортосундагы айырмачылыктарды байкабоого альп келет.

Тил – система. Тил – байланыш үчүн колдонулуучу бирдиктердин (тыбыштардын, сөздөрдүн, мүчөлөрдүн, сүйлөмдөрдүн ж.б.) жыйындысы. Ал эми кеп – ал бирдиктердин конкреттүү кырдаалда, мезгилде, шартта колдонулган ырааттуулугу, тизмеги.

Тил – жалпы коомдун, элдин аң-сезиминин, генийинин продуктысы. Ал жеке адамга же коомдук катмарга тиешелүү эмес. Ал эми кеп жеке адам, индивид тарабынан жарапат. Анын жетишкендиктери же кемчиликтери жалпы элге же жалпы тилге байланыштуу эмес, ошол адамдын кеп маданиятына жана жалпы маданиятына байланыштуу.

Тил – абстрактуу көрүнүш, тилдик бирдиктер, алардын мүмкүнчүлүктөрү реалдуу дүйнөдө жашабайт, алар жалпы элдин аң-сезиминде, ар бир адамдын аң-сезиминде жашайт. Тилдик бирдиктердин реалдуу колдонулушу – кеп гана реалдуу, жарык дүйнөгө жарапат.

«Тилдин маданияты» деп айтуунун өзү туура эмес, анткени тигил же бул сөз мүчөсүн, тыбышты маданияттуу же маданиятсыз деп баалоого болбайт, айрым белгилерге, талаптарга жооп бериши жөнүндө сөз кылуу гана жөндүү. Тилдик бирдиктер өз алдынча туруп,

ыймандық же адеп-ахлактық мааниге ээ болбайт. Ал эми кеп адамдын дүйнөгө көз карашын чагылдырат, айрым этикалық, эстетикалық, адеп-ахлактық сапаттарга ээ болот. Ошондуктан, «кептин маданияты» деген жүйөөлүү.

Кеп маданияты сүйлөө чеберчилигин изилдей турган тил илиминин өзүнчө бир багыты болуп саналат. Кеп маданияты тил илиминин маселелери менен бирге кептин орундуулугу, кептин тактыгы, кептин тазалыгы өндүү маселелерди да изилдейт.

Гректиң улуу ойчулуу Сократ : «*Сүйлө, анан мен сени тааныйын*» деген накыл сөз калтырса, атактуу акын бабабыз Саади мындай дептир:

«Акылмансың, акмаксың, улуксүңбу, жөнсүңбу?

Билербиз биз, сүйлөсөң, угуп бүтүп сөзүңдү.»

178-көнүгүү. Текст менен тааныштыла. Лексикалык байлыгыбыздагы сөздөрдүн жардамы менен төмөнкү окуя кебибиз аркылуу баяндалат. Кептин күчү менен сiler балдар менен таанышасынар. Кайсы бала жакшы деп ойлойсундар?

КАЙСЫ БИРИ ЖАКШЫРААК?

Базардан себет көтөрүп кайтып жаткан үч аял дем алуу үчүн жол боюнdagы отургучка отурушту. Бириңчи аял мындай деди: «Уулум абдан элпек бала. Ал турсун бир нече мүнөт бутун асманга кылышп, колунда тик жүрө алат». Экинчи аял да уулун мактап кирди: «Уулумдун бул-булдай үнү бар, уккан адам эрип кетет». Үчүнчү аял уулу жөнүндө сүйлөбөдү. Эки аял сен эмнеге сүйлөбөйсүң, деп андан сурашканда, тартынып гана ушундай деди: «Менин уулумда айтоор бир да өзүнчө касиети жок. Аллах берген бир бала да».

Аялдар жолго түшүп, жүк көтөрүп ооруп жаткан бел жана колдорун укалап сылай башташты. Ушул кезде үч бала алардын алдыларына чуркап келишти. Булар үч аялдын уулдары эле. Биринчи аялдын уулу буттарын асманга көтөрүп колу менен жерде тик жүрүүнү амалда көрсөттү. Экинчи аялдын уулу чоң таштын үстүнө чыгып, апасы жакшы көргөн ырды жагымдуу үн менен ырдай баштады. Аялдар кубанышып, аны алкыштап кол чабышты. Учүнчү аялдын уулу болсо апасынын алдына келип: «Апа, себетти мага бериз, аны мен көтөрүп барайын», деди да аны көтөрүп жолго түштү.

179-көнүгүү. Төмөнкү текст менен тааныштыла. Эшимдин кеп маданиятына көңүл бургула. Эмне үчүн мугалим калган окуучулар менен таанышкан жок?

Биздин класска жаңы мугалим келиптири. Ал классты окуучулар менен таанышша баштады. Биринчи катарда отурган Эшимден сурады:

- Сенин атың ким?
- Эшим.
- А сенин атың ким? – деп сурады Эшим мугалимден.

Мугалим ыңгайсыз болду да:

– Таалайбек, – деди акырын. Мугалим андан ары эч кимдин атын сураган жок. Сабак өтүүгө киришти.

Танапис болду. Айназик Эшимди бир муштады. Чочуп кеткен Эшим:

- Мен сага эмне кылдым? – деди.
- Сен мага эч нерсе кылган жоксун, бирок оройлугун менен биздин агайды таарынтып койдун,— деди.
- Эмне кылыш таарынтым агайды?

Эшим таңданды, өзүнүн катасын билген жок. Бирок бардык балдар Эшимдин оройлугуна нааразы болушту.

Ар бир окуучу кеп маданиятына муктаж экенин көнүгүүдө берилген тексттин мазмунунан улам байкаган болсоңор керек.

180-көнүгүү. Төмөнкү маалдардын маанисин түшүндүргүлө. Көчүрүп жазыла.

1. Ойлонбай сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат.
2. Буттан жыгылган турат, сөзгө жыгылган турбайт.
3. Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет.
4. Жакшы сөз – жарым ырыс.

29-§. СӨЗДҮН ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК МААНИЛЕРИ

Сөздөрдүн лексикалык маанисин айтып бере аласыңарбы?

Төмөнкү эрежени окуп чыгып, ага мисал келтиргиле.

Нерсенин чыныгы турмушта колдонулган касиети менен түшүнүгүнүн ортосунан келип чыккан атоонун маанисин – сөздүн лексикалык негизги мааниси дейбиз.

Ар бир сөздүн керт башына тиешелүү болгон маани лексикалык маани болуп саналат.

Сөздүн лексикалык мааниси заттардын, буюмдардын аттарын (*уй, китеп, эмгек*), өңүн, белгисин (*кызыл, эмгекчил, күчтүү*), кыймыл-аракетин (*келди, иштеди, барат*) билдирип, сөздөрдү бири-биринен айырмалап турат.

Мисалы, *дарыгер* десек, оорулуу адамдарды дабалоочу кесипти аркалаган инсанды, ал эми *эмгекчил* десек, тынбай иштеген мээнеткеч адамды түшүнөбүз.

Сөздөр лексикалық маани менен катар грамматикалық мааниге да ээ.

Ал эми грамматикалық маани деп, айрым гана сөздүн жеке өзүнө таандык болбостон, алардын бүтүндөй бир тобуна тиешелүү болгон жана алардын грамматикалық өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк берген маанини айтабыз.

Мисалы, *окуучу*, *мугалим* деген сөздөр лексикалық маанилери боюнча бири экинчисинен айырмаланып турса, грамматикалық маанилери боюнча эч кандай айырмаланбайт. Тактап айтканда, жогорку эки сөз төң грамматикалық жактан зат атооч, жалпы ат болот, жекелик түрдө турат.

Тилде грамматикалық мааниге гана ээ болгон сөздөр да бар. Ага *жана*, *менен*, *сымак*, *сайын*, же, *демек*, *гана*, *өтө* деген өндүү кызматчы сөздөр кирет. Булар лексикалық маанини билдири албайт.

Лексикалық жана грамматикалық маанилери боюнча бир сөзгө талдоо жүргүзүп көрөлү: *калак*.

Лексикалық мааниси: 1) эки жагы жогору кайрылган, бир нерсени сузуп алууга ылайыкталып жасалган күрөкчө; 2) өсүмдүктөрдүн түбүн бошотуу, отоо үчүн темирден жасалган кичинекей күрөкчө; 3) сууну шилеп, кайыкты айдоо үчүн жыгачтан жасалган узун таякча.

Грамматикалық мааниси: 1) зат атооч; 2) жалпы ат; 3) жекелик санда; 4) атооч жөндөмөдө.

181-көнүгүү. Төмөнкү ырды окугула. Кара менен басылган сөздөрдүн грамматикалық маанилерин аныктап, дөптеринерге жазыла.

Туулган жерим, тууган тоом, **талаалар**,
Талдарыңдай сенде өсүп көгөргөм.

Тамыр болуп бизге **ата-бабалар**,
Денелерин кучагына чөгөргөн.

Сууларыңдай сенден чыгып бөлүнүп,
Ағып барат **толкуну** күч дайрага.
Көнөктөгөн **жамғыр** болуп төгүлүп,
Бирок сага кайтып келем кайра да. (3.А.)

182-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн арасынан каалаган бир сүйлөмдү тандап, дептериңерге жазыла, андагы сөздөрдүн грамматикалық маанисин аныктағыла.

Нуржигит бош убакыттан пайдаланып, көркөм чыгарма окуду. Ал окуган китең абдан кызыктуу экен. Көркөм чыгармаларды көп окуй баштады. Көркөм чыгармалардын таасиринде оозеки кеби жана ой жүгүртүүсү өнүктү. Жүрүш-турушунда, адебинде да жагымдуу өзгөрүүлөр болду. Эң мурда ата-энеси, мугалими андагы жакшы өзгөрүүлөрдөн жетине албай кубанышты. Классташтары да аны урматтай башташты.

183-көнүгүү. Сүйлөмдердөгү кара менен басылган сөздөрдүн лексикалық жана грамматикалық маанисин түшүндүрүп бергиле.

Бизге **тынчтык** гана керек. Биздин **өмүр** илимге арналат. Биз **илим** менен **өлкөнү** гүлдөтөбүз.

184-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдердө грамматикалық мааниге ээ, бирок лексикалық маанини бере албаган сөздөрдү көрсөткүлө.

1. Камыштар көлдүн жана суулардын жээгинде өсөт. Камыштан жасалган алачыктар күндөн жана жамғырдан сактаган. 2. Жыланьдын бардык түрүнөн эң оор деп Түштүк Американын жана Тринидаддын тропигинде жа-

шаган кадимки анаконданы эсептешет. Анын узундугу чаар ала питондой болгону менен, салмагы андан эки эсө оор. 3. Түйшүктүү адал эмгек менен гана адам абийир табат. Демек, балдар, сiler да сабырдуулук менен, тырышчаактык менен эмгектенип, окуп, келечекте эң жакшы инсан болгула.

185-көнүгүү. Төмөнкү макалдардагы сөздөрдүн арасынан төртөөсүн тандап алып, аларга лексикалык жана грамматикалык маанилери боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Жакшы бала тил алчаак болот, жаман бала уялчаак болот.

Адамдын ардуусу тырышчаак болот.

Ай чырайлуу, бал сөздүү – акылман адам элеси.

Ак көнүл киши мурун айткандын тилине кирет.

Ар иште эстүү болуу керек.

Ат жалдуу – тон жакалуу.

Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы.
(Элдик)

1. Сөздүн лексикалык мааниси дегенде эмнени түшүнөбүз?
2. Ал эмнелерди билдириет?
3. Ал эми грамматикалык маани деген эмне?

 186-көнүгүү. «Түшүндүрмө сөздүктөн» пайдаланып, мекен, жаз, бал, кош, булак, ак деген сөздөрдүн лексикалык маанисин жазып алгыла. Бул сөздөргө бирден сүйлөм түзүп, өз сүйлөмүңөрдөгү ушул сөздөрдүн грамматикалык маанисин аныктагыла жана үлгүдөгүдөй дептеринерге жазгыла.

Үлгү: Жаз. Лексикалык мааниси: жыл мезгили, кагазга жазуу, катар кетирүү, бүктөлгөн нерсени жаюу.

30-§. КӨП МААНИЛҮҮ ЖАНА БИР МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, алар кандай мааниде колдонулганын байкагыла.

Сен түлкү кармадыңбы? Ал – аи堪 түлкү. Биз түлкү куумай оюун ойнодук.

Буга чейин сөздөрдү берген маанилери боюнча маанисин аныктап, бир же көп маанилүүлүгүн талдаган учурнар болду беле?

Демек, ар бир сөздүн белгилүү бир мааниси болот. Айрым сөздөр гана бир маанини билдирсе, айрымдары көп мааниде колдонулат. Мисалы, *терек десек, өтө бийик болуп өскөн дарактын бир түрүн түшүнөбүз*. Бул сөз бир гана маанини билдирет, ал эми жер деген сөздүн бир нече мааниси бар:

1. Биз жашап жаткан планетанын аты: *Жер күндү айланат*.

2. Кургактык (океан, деңиз ж.б. сууларга карама-каршы түшүнүктөр): *Айрым жсаныбарлар жерде да, сууда да жашай берет*.

3. Жер кыртышы, биздин планетанын үстүнкү катмары: *Жерге отурдук*.

4. Айдоо, жайыт катарында пайдаланган аянт, участник: *Айдоодо шитедик*.

5. Өлкө, мамлекет: *Өзбекстан жери күнөстүү*.

Эки же андан көп маанигэ ээ болгон сөздөр көп маанилүү, бир гана маанини билдирген сөздөр бир маанилүү сөздөр деп аталат.

Сөздөрдөгү жаңы маани, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен пайда болот:

1. Заттардын, буюмдардын кандайдыр бир окшоштук белгилерине карай сөздүн мааниси кеңеет. Мисалы: *жиптин түйүнү – темир жол түйүнү; күн*

нур – нур жүздүү киши; кишинин буту – үстөлдүн буту; сууну төкту – жамғыр төкту ж.б.

2. Заттардын, буюмдардын ж.б. ортосундагы орун, мезгил жактан болгон туруктуу катышына (байланышына) карай да сөздүн мааниси ошот: Мисалы: *Бир көчөнүн кишилери бут чогулду дегендин ордуна, бир көчө бүт чогулду; 5-класстын окуучулары тартыптуү* дегендин ордуна, *5-класс тартыптуү* деп айтсак деле, сөз эмне жөнүндө болуп жатканын толук түшүнөбүз. Мында класс менен окуучулардын, көчө менен кишилердин ортосунда эч кандай окшоштук жок, бирок орун жактан бири-бири менен байланышып турат. Мында көчө деген сөз ошол көчөдө жашаган кишилерди, ал эми класс деген сөз андагы окуучуларды билдирип жатат.

Көп маанилүү сөздөр сын атоочтордо, зат атоочтордо, этиштерде көп кездешет.

187-көнүгүү. Дагы бир жолу төмөнкү эрежени да окуп чыгып, эстеп калгыла. Сөздөрдүн маанилерин туура аныктоого аракеттенгиле.

Кандайдыр бир сөздүн мааниси экинчи бир башка нерсеге, көрүнүшкө, кубулушка ооштурулуп, жакындаштырылып айтылган учурлар болот. Мисалы, жылдыз деген сөздүн мааницин талдап көрөлү. Жылдыз чыкты деген мисалды алсак, мында жылдыз асман телосу катары колдонулду. Эгерде гербдин жогору жагында беш бурчтуу жылдыз тартылган десе, анда жылдыз символдук белгини туюнтуп жатат. Жылдызы бар адам экен, ким жактырбайт андайды десек, мында жылдыз деген сөз адамдын сүйгүнчүлүктүүлүгүн, жагымдуулугун, ажардуулугун, келишимдүүлүгүн туюнтуп калды.

Байкадыңарбы, кыргыз тилинде сөздөр берген мааницине карата бир жана көп маанилүү болуп эсептелет.

188-көнүгүү. Текстти окуп, **кара** деген сөздүн кандай мааниде колдонулгандыгын байкагыла. Анын мааниси кандай жол менен байытылгандыгын аныктагыла.

1. Кара жер, кара коён, кара көйнөк.
2. Көздүн карасы.
3. Эртеден кара кечке чейин тоодо болдук.
4. Кара күч менен жыкты.
5. Булбулдан чечен бир күш жок, тырмактай ак карасы. Карама-кара жүрүп отурдук.
6. Кара суук, кара шамал, кара бороң эт.
7. Кара кылып олтурган уул экен.
8. Кара көңүл, кара жүрөк, бети кара, кара санатай, кара мүртөз.
9. Ак жерден кара болду, ак-карасын текшер.
10. Кара сөз.
11. Кара суу.

1. Көп маанилүү сөздөр деп кандай сөздөрдү айтабыз?
2. Бир маанилүү сөздөр деп кандай сөздөрдү айтабыз?

189-көнүгүү. **Баш, көз** деген сөздөрдүн канча мааниде колдонулушун түшүндүрмө сөздүктөн карап жазғыла.

Үлгү: Баш: дене мүчө, адам.....

190-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн ар бири канча мааниге ээ экенин аныктагыла?

Эреже, оку, чык, кыргыз, тил, сөздөр, туура, колдон, көз караш.

191-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн далил-деп, алардын берген маанилери боюнча өз алдыңарча ойлонуп жазғыла.

Ак, булак, мурун, жар, жап, ат, така.

Үлгү: Ак: ак кагаз, ак көйнөк, ак эмгек, ак ниет, ак чындык, ак аюу, ак куу, ак кылуу.

192-көнүгүү. Текст менен таанышып, андагы бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөрдү таап, дептериңерге жазғыла жана далилдегиlie.

Кыргыз – пейли кенен, мейманdos әл. Үйүнө мейман келсе жадырап-жайнап тосуп, колунда бар берекесин дасторконунан көрсөтүшкөн. Үй эссиин ак ниети, ак пейилден салынган дасторконуна келген меймандын каниет кылышы анын маданияттуулугун билдирет. Чакырылган конок үчүн үй эсси алдын ала кам көрөт.

Мейманга баргандын да өзүнчө маданияты бар. Дасторкон үстүндө адеп сактап, биринчи кезекте өзүн, айланы-чөйрөдөгүлөрдү, үй эссиин ынгайсыз абалга калтырбоо зарыл.

1. Сөздөрдүн маанилерин билүүнүн сilerдин турмушунарда мааниси барбы?
2. Сөздөрдүн бир же көп маанилүү экендигин кантип аныктоого болот?

193-көнүгүү. **Көк**, аш деген сөздөрдүн канча мааниде колдонулушун түшүндүрмө сөздүктөн карап жазғыла.

Үлгү: Көк: өң-түс, асман.

31-§. СӨЗДҮН ТИКЕ ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРИ

Лексикалык жана грамматикалык маанилерге ээ сөздөр сүйлөмдө же тике мааниде, же өтмө мааниде колдонулат. Салыштырып окугула.

Мисалы: *Адамда бир жүрөк* (эмне) *бар* – тике маани, атама маани. *Анын жүрөгү жок* (коркок) – өтмө маани – фразеологиялык маани. *Эр жүрөк* (баатыр) – татаал сөз, жаңы маани.

Тилде мурда эле колдонулуп жүргөн сөздөрдүн мааниси башка затка, буюмга, көрүнүшкө ооштурулуп колдонулса, ал сөздүн өтмө мааниси деп аталат.

Өтмө маани лексиканын курамында типтүү колдонулуп кетет. Эгерде маани типтүү колдонулбаса, анда өтмө мааниге жатпайт.

Сөздөрдүн өтмө мааниси нерсе же түшүнүктүү, кубулушту же кыймылды түз чагылдырбастан, анын тике мааниси аркылуу гана кыйыр түрдө чагылдырат. Муну төмөнкү талдоолордан байкасак болот.

Борбор деген сөз илгери ордо оюунунда тегерек чииндин дал ортосун (чүкөлөр менен хан жайгашкан жеrin) туюндурган. Кийин бул сөздүн мааниси кенейип, геометриялык фигуранын дал ортосундагы чекитти атоо үчүн колдонула баштаган. Азыр болсо анын жаңы өтмө мааниси пайда болуп, өлкөнүн борбор шаарын да туюндуруп калды.

Сөздөрдүн өтмө маанилери коомдук турмуштун өзгөрүүлөрүнө, тилдин ички өнүгүшүнө байланыштуу келип чыгат да, сөздүн көп маанилеринин жыйындысы биригип, сөздүн көп маанилүүлүк кубулушун түзөт.

194-көнүгүү. Төмөнкү сөздү окуп чыгып, өзүндөр бир нече сөздү алып, анын маанилерин ушул үлгүгө келтиргиле.

Дарек деген сөздү алсак, анын бир нече мааниси бар экендиги белгилүү:

1. Каттын, посылканын, ж.б. сыртына анын жеткириле турган жери, аны ала турган кишинин аты-жөнү көрсөтүлгөн жазуу.
2. Жашап турган жери, орду.
3. Кабар, дайын. Мисалы, Дарексиз жоголуп кетпе деген.

4. Ысымына, атына багытталды деген өтмө мааниси бар экендиги белгилүү. Мисалы: Бир катар тамаша сөздөр анын (Айназиктин) дарегине урунду.

195-көнүгүү. Төмөнкү макалдардагы кара тамга менен басылган сөздөр кайсы мааниде колдонулганын айтып бергиле.

Тилден **бал** да тамат, **уу** да тамат. Жумшак айткан сөз муз **жүрөктү** эритет. **Оозу жаман** эл бузат, **буту жаман** төр бузат. **Мүйүз кулак** айтканды унутат, **кийиз кулак** кийизге суу сепкендей кепти жутат.

- 1. Сөздүн тике мааниси дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
2. Сөздүн өтмө мааниде колдонулушу дегенди кандай түшүнөнөр?

 196-көнүгүү. Кашаанын сыртындагы сөздөрдү кашаанын ичиндеги сөздөрдүн ар бири менен айкаштырып, бирден сүйлөм түзгүлө. Жаңы маани кандай жол менен пайда болгонун, кайсы учурда тике, кайсы учурда өтмө мааниде колдонулганын аныктағыла.

1. Алтын (апа, сөйкө, доор, балалық, бешик, пахта, күз, балық).
2. Ачуу (тамақ, тил, калемпир, каар, басар, душман).
3. Боз (түс, мунарық, үй, кыроо, бала).
4. Көк (асман, суу, калем, бет, жөтөл).

197-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмүңөрдө ошол сөздөрдү тике жана өтмө мааниде колдонгула.

Бешик, бет, жибек, булбул, боор, булақ, көз, ак, так, кир, жаз, ал, үй, айыл, тамыр, кол.

198-көнүгүү. Көп маанилүү сөздөрдү таап, жаңы маани кандай жолдор менен пайда болгондугун айтып бергиле. Кара менен басылган сөздөрдүн кайсынысы тике, кайсынысы өтмө мааниде колдонулгандыгын аныктагыла.

Нургүл **жылуу** бөлмөдө китеп окуп олтурат. Ал бизди **жылуу** жүз менен жадырап тосуп алды. Көлдүн **түбү** көрүнбөйт. Бул чырдын **түбү** бүгүн бүтпөйт. **Шаар** алыстан эле көрүнүп турат. Алар келгенде, **шаар** кызуу уйкуда эле. Көйнөктүн **кири** жууса кетет, көнүлдүн **кири** айтса кетет.

199-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, кара менен басылган сөздөрдүн маанилеринде кандай окшоштук жана айырмачылык бар экендигин байкагыла.

Үйдөгү лампа таң атканча **күйүп** турду. Алсыздар **күйгөн** ағынан, ал кездеги заманда. Бул кордукту ойлосом, оттоя **күйүп** турамын. Иш бүтмөйүнчө уктабай, **күйүп**-бышып кетмей мүнөзү бар. Кыш чилдеси кырк күнү, **суук** болот күн-түнү. Сарайдын кебетеси да **суук** көрүнөт. Алардын арасына улам-улам **сууктук** аралай берди. **Суук** кабарды укканда, анын өңү бузула түштү.

 200-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарынан сүйлөм түзүп, алардын кайсы мааниде колдонулгандыгын түшүндүргүлө.

Алтын кол – алтын saat, күмүш кар – күмүш кашык, бала уктады – кол уктады, ак пахта – ак алтын.

32-§. СИНОНИМДЕР

 Балдар, кээде айла-амал, тең-түгөй, келтек-таяк, кер-дүлөй, кенедей-кичине өндүү сөздөрдү өз кеби-бизде пайдаланабыз ээ? Бул сөздөрдүн тыбыштык

түзүлүшү да бирдей эмес, айтылыши да бирдей эмес. Бирок алардын берген маанилери бирдей же бири-бирине өтө жакын. Бул сөздөрдү өз кебибизде зарылдыгы болгондо, биринин ордуна бирин пайдаланууга боло берет.

Айтылыши ар башка, мааниси бирдей же бири-бирине өтө жакын болгон сөздөр синоним деп аталаат.

Синоним деген сөз грек тилиндеги *sinomos* (атташ, мааниси бирдей) деген сөзүнөн алынган.

Маанилеш сөздөр ойду таамай, так жана көркөм, курч айтуу үчүн ар бир түшүнүктүн чегин бөлүп, аз болсо да алардын айырмачылыгын көрсөтүү үчүн стилдик каражат катары пайдаланылат. Синонимдерди кецири пайдалануу кеп байлыгын арбытып, тил маданиятын көтөрүүгө шарт түзөт.

Мисалы: *чал, абышка, карыя.*

Синонимдерге тиешелүү белгилер төмөнкүлөр:

1. Тыбыштык түзүлүшү ар башка болгону менен, бирдей же өтө жакын мааниде колдонулат.
2. Бирдей сөз түркүмүнө кирет.
3. Бирдей сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: *Бактылуу менен байлаша, таалайлуу менен талаша.* Бул мисалдарда бактылуу, таалайлуу деген сөздөр мааниси жактан бирдей түшүнүктүү билдириүү менен, сөз түркүмдөрү боюнча зат атооч болуп, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарды.

201-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

Тез, алыс, тамак, эсте, чоку, тыңشا, өмүр, дүйнө, жолдош, жардам, адам, асман, мыкты.

202-көнүгүү. Жадыбалда берилген синоним сөздөр кандай мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөнүн айтып бергиле. Синоним сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

-луу, -дак, -лык, -лүү	-chan, -лүү, -ман, -лүү	-поз, -луу, -көр, -лүү
таштуу-таштак	атчан-аттуу	илимпоз-илимдүү
кумдуу-кумдак	тончон-тондуу	өнөрпоз-өнөрлүү
саздуу-саздак	акылман-акылдуу	жоопкер-жооптуу
чандуу-чандак	мурутчан-муруттуу	күнөөкөр-күнөөлүү
аштуу-аштык	койнөкчөн-көйнөктүү	айыпкер-айыптуу
үйлүк-үйлүү	жаракчан-жарактуу	ышкыбоз-ышкылуу

203-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин таап жазгыла.

Баатыр, убакыт, карышкыр, курбу, жардам, шамал, адам, асман, өлкө, курбу, таалай.

204-көнүгүү. Төмөнкү синоним сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Анан – кийин, бактылуу – таалайлуу – ырыстуу, илгери – мурда – башта, ал – күч – дем, сүйөн – жөлөн – таян, байыртан – илгертен – эзелтен.

205-көнүгүү. Топторго бөлүнүп, төмөнкү синонимдер кайсы сез түркүмүнө тиешелүү экендигин ажыратып көрсөткүлө.

Кат, жашыр, бекит; жогору, өйдө, бийик; кеме, пароход, корабль; баткак, балчык, ылай, чыла; уяттуу, абийирдүү, ыймандуу; чогул, жыйыл, топтол, үйүл.

206-көнүгүү. Макалдарды окуп. Кара менен басылган сез дөрдүн синонимдерин тапкыла.

Откөн ишке **өкүнбө**, кеткен ишке **кейибе**.

Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.

Эр намысы – эл намысы.

33-§. ОМОНИМДЕР

Тыбыштык түзүлүшү окшош, бирок берген мааниси ар башка сөздөрдү билесиңерби?

Мисалы: *Шарт:* 1) мүмкүнчүлүк, жөн, ык; 2) дароо, тез эле. Ооба, силер оозеки кебиндерде мындаидай сөздөрдү көп эле пайдаланып жүрөсүңөр.

Кыргыз тилинде башка тилдердегидей эле мааниси жана келип чыгышы ар башка, тыбыштык түрү бирдей сөздөр жолугат.

Тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөрдү омонимдер дейбиз.

Ал грек тилиндеги *homos* (бирдей) *опота* (*am*) – окшош сөздөр деген түшүнүктү билдириген сөзүнөн алынган.

Мисалы: *Көп окугандыктан, Алмаздын ой* жүгүрттүүсу өсүп жатат. Чуркан бараткан Алима жердин *ой*-чуңкуруна караган жок. Бекжсан, сен дарактын түбүн *ой!* *Ой*, силер кандай түшүнбөгөн жансыңар! Эки курбу сырдашты, алардын ортосунда сыр калбады. Ўйубузду эң таза боёк менен *сырдашты*. Алибек эртең менен нанга *сыр* кошуп жегенди жактырат.

Мында *ой*, *сыр* деген сөздөрдүн айтылышы окшош болгону менен, ар башка мааниде колдонулду.

Айрым омонимдер бирдей сөз түркүмүнө, кээ бирлери ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

Мисалы: *Жаркыраган жай* (зат атооч) келди. *Машинаны жай* (тактооч) айдады.

207-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө, анда омонимдердин мааниси толук ачылгандай болсун.

Ак – ак; кат – кат; жаз – жаз; бак – бак; так – так.

208-көнүгүү. Омоним сөздөрдү таап, аларды сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла жана мааниси жагынан бири-биринен кандайча айырмаланарын айтып бергиле.

1. Жаз мезгилиnde адырларда кызгалдактар ачылат. Сен, Кубаныч, эң алгач кыргыз тилинен тапшырмага бөрилген көнүгүүнү жаз. 2. Абдуллабий айылында өтө чоң бак бар, андагы бир чынардын жашы үч жүздөн ашкан дешет. Бекнур, сен бүгүн кой-козуларды жакшылап бак. 3. Алымбек күн түш болгондо, мектептен келди. Түш аттан, бирге отуруп сүйлөшөлүк. 4. Бүгүн мен эң жакын курбумдан кат алдым. Сумкадагы айрык кагаздарынды кат. 5. Тилек каникулга тарагандан тартып, жай бою ата-энесине жардам берди. Жуулган кирлердин баарын эшик-теги зымга жай.

- Кандай сөздөрдү омонимдер дейбиз?
- Аларга мисалдар келтиргиле.

209-көнүгүү. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө жана мааниси жагынан кандай айырмачылыктары бар экендигин айтып бергиле.

Күл – күл, жыл – жыл, чач – чач, конок – конок, кой – кой, жарык – жарык, арык – арык, бат – бат, кат – кат, жат – жат.

210-көнүгүү. Туруктуу сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Андагы омонимдерди бөлүп көрсөткүлө.

Бет май, бетке айтуу, беттен алды, бети ачылды, бет алды, бет маңдай, бети калың.

211-көнүгүү. Омоним сөздөрдү таап, аларды мааниси жагынан бири-биринен кандай айырмалары бар экенин айтып бергиле.

Эрте таң күштардын сайраган үнү угулду. Дамир ук-канына ишенбей таң калды. Күн күркүрөп, жамғыр жаай баштады. Күн өткөн сайын улгайып барабыз. Биз жашаган жай кооз. Жай мезгилде жумуштар көп болот. Уулкан кой бакты. Бурул, мага карап кой. Ошол кездерде көп жазуучулар ак жеринен айыпталган болчу. Кыздар ак көйнөк кийгенде, өзгөчө ак куудай көрүнүштөт. Айланы жым-жырт, жан жок. Гүлзат жан алакетке түшүп, жакшы окууга тырышат.

212-конүгүү. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлем түзгүлө жана мааниси жагынан кандай айырмачылыктары бар экендигин айтып бергиле.

Жаздык – жаздык, жүз – жүз, сыр – сыр, түш – түш, кой – кой, ат – ат, кат – кат, жаз – жаз, жарык – жарык.

Үлгү: *Каныш башына жаздык жаздады. Жапар жолдун үстүндөгү жаздык буудайды көрдү.*

34-§. АНТОНИМДЕР

Кээ бир сөздөрдүн мааниси речибиздеги башка бир сөздүн маанисine каршы айтылат, туурабы? Мисалы, *ески-жасы, кирди-чыкты ж. б. у. с.*

Көрдүнөрбү мындай сөздөрдү биз кебибизде күнүгө эле колдонуп жүрөбүз. Дал ошондой сөздөргө кыргыз тилинде төмөнкүдөй аныктама берилет:

Карама-каршы мааниде колдонулуп, бирдей сөз түркүмүнө таандык болгон сөздөр антоним деп аталаат.

Антоним деген термин грек тилиндеги *anti* (каршы) опома (ат) деген маанини билдириген сөздөрүнөн алын-

ган. Антонимдер түшүнүктөрдүн карама-каршылыгына негизделген.

Антонимдер өз ара ар башка унгулуу жана бирдей унгулуу болуп экиге бөлүнүштөт.

Ар башка унгулуу антонимдерге: *ак – кара*, *ысык – суук*, *ески – жаңы*, *оор – жеңил* ж.б.

Бирдей унгулуу антонимдерге: *адептуу – адепсиз*, *акылдуу – акылсыз*, *тааныш – бейтааныш* ж.б. сөздөр кирет.

213-көнүгүү. Төмөнкү макалдардагы көп чекиттин ордуна антоним сөздөрдү таап жазыла.

Адал эмгек – абийир таптырат, ... эмгек – азабын тарттырат.

Адептүү алкыш алат, ... каргыш алат.

Азаматтын белгиси – көп ойлонуп, ... сүйлөйт.

Айдын жарымы – жарық, жарымы

Акылдуу элге тартат, ... тууганына тартат.

214-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

Сөздөрдү алфавит тартиби боюнча жайгаштырып, алардын маанилерин чечмелеп түшүндүргөн же бир тилдеги сөздөрдү экинчи бир тилге которгон китечтер сөздүк деп аталат. Сөздүктүн түрү көп. Алардын ар биригин өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы, *котормо сөздүктө* бир тилдеги сөздөр башка тилге которулуп берилсе, *түшүндүрмө сөздүктө* бир тилдеги сөздөргө лексикалык мүнөздөмө берип, алардын ар кандай маанилерин чечмелеп түшүндүрөт. Ал эми *орфографиялык сөздүктө* сөздөрдүн туура жазылышы берилет. Мындан сырткары, *орфоэпиялык*, *синонимдик*, *антонимдик*, *диалекти-*

лик, терминологиялык сөздүктөр бар. Ошентип, туура сүйлөп, туура жазууда, башка тилди үйрөнүүдө, тилдеги сөздөрдүн маанилерин ачык-айқын түшүнүүдө ар кандай сөздүктөрдөн туура пайдалана билүүнүн мааниси чон.

1. Сөздүк деген эмне?
2. Сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси кайсы сөздүктө бөрилет?
3. Котормо сөздүктү кандаң максатта пайдаланабыз?
4. Кыргыз тилинде басылган кандаң сөздүктөрдү билесиңер?

215-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү тапкыла.

Эрте, улуу, пайда, сабырдуу, бактылуу, бийик, тартиптүү, баатыр, жаш, жөндөмдүү, күн, өйдө, ачуу, жакын, ооруу, чон, калп, кызыктуу, туура, барды, жагымдуу.

216-көнүгүү. Төмөнкү табышмактарды окуп, жандырмагын тапкыла, антоним сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

Үйүмө кирет,
Жиниме тиет.
Урайын десем,
Таягым тийбейт.

Үйгө кирсем «чык-чык», – дейт,
Эшикке чыксам «кир-кир», – дейт.
Зуу барат Зулайка,
Зуу келет Зулайка.

Узун – узун, узун жол,
Учугун билген ким болот?
Күндөп-түндөп жүгүрүп,
Аянбай жүргөн ким болот?

Ачуу менен таттуунун,
Даамын билген ким болот?
Кара сууну кайнатып.
Каймак алган ким болот? (Элдик)

217-көнүгүү. Ырды окуп, антонимдерди тапкыла. Ал антонимдерди катыштырып, өз алдыңарча сүйлөм түзгүлө.

Киши болор баланын,
Киши менен иши бар.
Киши болбос баланын,
Киши менен иши жок.

Эки жакшы кошулса,
Өлгөнүнчө дос болот.
Эки жаман кошулса,
Эки күндө кас болот. (T.C.)

218-көнүгүү. Антонимдерди катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Кымбат – арзан, ысык суук, бар – жок, ачуу – таттуу, бактылуу – бактысыз, адептүү – адепсиз, ыраазы – нааразы, жүрөктүү – жүрөксүз.

219-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү жазып, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн астын сыйгыла.

Таалайбек чокуга карай өйдө баратса, Нүргүл ... түшүп келе жатат. Таалайбектин көтөргөн жүгү оор. Нүргулдун жүгү Таалайбектин бою узун, Нүргүлдүн бою Таалай бүгүн эрте турду. Нүргүл болсо ... турду.

- ? 1. Кандай сөздөр антоним деп аталат?
2. Антоним сөздөргө мисалдар келтиргиле.
3. Буга чейин сөздөрдө берген маанилери боюнча омоним, синоним жана антоним деп талдаган учурларыңар болду беле?

220-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү таал жазгыла.

Алыс, жаңы, калын, ачuu, жоон, жумшак, жаш, тартиптүү, жакшы, коркок, ачык, суук, дос, келди, чыкты, алды.

Үлгү: алыс – жакын.

35-§. ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМ СӨЗДӨР

Тилдеги кээ бир сөздөрдү өз аты менен атабай, жымсалдап, башка сөз менен атоо табу же тергеме сөздөр деп аталат.

«Табу» деген термин полинезиялыктардын сөзүнөн алынып, тил илимине тараган. Ал «өзгөчө белгилөө, тергөө, өз атын айтпай жашыруу, өз атын айтууга тыюу салынгандай» деген түшүнүктүү берет.

Кыргыз тилиндеги табу же тергеме сөздөр мергенчиликке, ооруга, адам аттарына, өлүм коркунучуна байланыштуу атоолордон турган. Табу же тергеме сөздөр атоолордо гана учурбастан, кыймыл-аракетти туундурат. *Мисалы, чечек оорусун – улуу тумоо, мончок; безгек оорусун калтыратма* деп атоолор кирет. Ошондой эле келиндердин кайнагаларын, кайнилерин, кайын синдилерин атаган молдо бала, уста бала, кызыке сөздөр кирет.

Тилдеги айтууга ылайык келбegen кээ бир сөздөрдү сылык, сыпайы сөздөр менен атоо эвфемизм деп аталат. Эвфемизм гректин *εἰ – жакшы жана φέμι – сүйлөө* деген эки сөзүнөн турат.

Эвфемизмдер коомдогу адамдардын жүрүш-турушунан, этикалык ченемден, сылыктыктан улам жаралып, көпчулүгү нукура эвфемизмдер катары адабий

тилибизден орун алган. Эвфемизмдер синонимдердин бир түрү катары көрүнөт.

Эвфемизмдер элдин жашоо турмушу, ички маданийты менен тыгыз байланышта болот. Адамга орой, оортие турган сөздөрдү жымсалдап туюндуруу – кыргыз элинин ички маданиятынын бир көрүнүшү. Мисалы, *ооруп калды* дегенди *сыркоолоп калды, табы жок;* өлдүр дегенди *көз жумду, кайтыш болду, дүйнөдөн кайтты, чарчады, ээси алды.*

221-көнүгүү. Табу кыргыз тилинде азыр да колдонулабы? Оозеки жооп бергиле. Жообунарды мисал менен бекемдегиле.

222-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен табу сөздөрдү таап, дептеринерге жазгыла.

1. Жоомартка жеңеси «кичи бала, келиңиз» деп кайрылды. 2. Ошол кездерде элде улуу тумоо оорусу жайылган эле. 3. Манас баатырдын өз атын айтпай «чон жинди» деп аташкан. 4. Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин бир тобу албарсты, азыткы сыйктуу жамандык кылчу рухтарды «атсыз» деп аташкан.

223-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Түяксыз, бала үнүн укпаган, багары жок.

224-көнүгүү. Табу жана эвфемизм сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр түзгүлө.

Үлгү: Бүгүн табы жоктугунан улам Айнаш окууга келбеди.

225-көнүгүү. Төмөнкү сөздөр эвфемизм боло алабы?

Кечигүү – кармалуу, толду – эттенди, иштен кубалады – арызын жаздырды, маанайы басылды – көмөчү күйдү, көнүлү чөкту.

226-көнүгүү. Токтогул ырчыга уулунун каза болгонун «өлдү» деген жаман сөздү айтпай, Коргол ырчы төмөнкүдөй сөздөр менен угузган экен. Окуп, ошол жаман сөздүн башка эвфемизм сөздөрү көп экенине көңүл бургула.

Аткардык жалгыз балаңды, качырдык жалгыз балаңды, аткардык жалган дүйнөдөн, перзентиң жалгыз Топчубай, бегене болгон дүйнөдөн, булбулуң жалгыз Топчубай мусапыр сапар жол кеткен, күкүгүң жалгыз Топчубай, күн тийбес сапар жол чеккен, канатың жалгыз Топчубай, караңгы сапар жол кеткен, амал барбы көнөлү канатындан кайрылдык.

227-көнүгүү. Төмөнкү ырдан эвфемизмдерди таап, дептеринерге жазыла.

«Бузулса турмуш мейли эле,
Булбулум бактан качыптыр.
Булбулду көрбөй мактандым,
Булбулдун тили катыптыр.
Булбул сындуу чолпонум,
Келсем буралып жерге жатыптыр.
Ата деп мойнум кучпады,
Адашып келген Токойдун,
Алдынан тосуп чыкпады.
Жаркырап-жайнап күлбөдү,
Жашырып атам келди деп а,
Кулунум жанымда бирге жүрбөдү». (Т.С.)

228-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөгүдөй эвфемизмге мисалдар келтириле.

Эми баары бүттү. Ташка тийген айнектей күм-жам болду...

36-§. СӨЗДҮН ЭМОЦИЯЛЫК МААНИСИ

Кээ бир учурларда кандайдыр бир сөздү айтканда, адам өзүнүн ички сезимин кубаттаган же жактырбаган түрдө билдириет. Ички (кубануу, сүйүнүү, эркелетүү, кекетүү, шылдындоо, жек көрүү ж.б) сезимди билдириген сөздүн маанисин – сөздүн эмоциялык мааниси дейбиз.

Мисалы, баланы эркелетип, ичи эзилип жакшы көргөндө каралым, чолпонум, кубатым, чырагым, айым, күнүм, булбулум, кундузум деген сөздөр айтылат. Мисалы: *Өмүрүң узун болсун, кагылайын!* (К.Ж.). *Кагылайын* деген сөз ыраазы болуу сезимин билдириди.

229-конүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү кара менен басылган сөздөрдүн эмоциялык маанисин аныктагыла. Алар кандай сезимди билдиришти?

1. **Ах, чиркинай,** кандай сонун! Мындай кооз жаратылыштагы жай жер жүзүндө жок чыгар ээ?! 2. **Ак бөпөм,** сенин күлүшүн, ажарын ачат үйүмдүн! 3. Жылдызым, сени жанымдан артык жакшы көрөм. 4. **Кайран,** Нарбайдын өмүрү жакшылык көрбөй өттү. 5. **Атаганат,** ошол күн кайра келгенде, башкача жол тутмак эмес белек... 6. Баа жетпеген **ыйыгым,** кыргыз тилим, сени көкүрөгүмдө нак тумардай сактайм.

230-конүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн эмоциялык маанини билдирип турган сөздөрдү тапкыла. Алар кандай сезимди билдирип турганын айтып бергиле.

Апаке, ак сүтүндөн айланайын апакем, мен сени кандай киши экенинди билбесем, бул катты жазбайт болчумун. Алимандын ошондогу кубанганаи ай! Арабадан ырттып түшүп, Жайнектан мурда озунуп, «Энеке, оозуна май,

кагылайын энеке!» – деп жетип келди да, катты кармаган колдору калтырап, эчтекесин окуй албай: «Аман! Аман-эсен!» – дей берди. (Ч.А.)

Ата журтум, тууган элим, Мекеним,
Жан кубатым, сүйгөн жерим секетим.
Тоо-ташыңдын, турпагыңдын, суундун,
Мен көрбөдүм пайдасы жок бекерин. (A.O.)

231-көнүгүү. Кубатым, өбөгүм, кубанчым, сыймыгым, капырай, ботом, өх, пай-пай, аттиң деген сөздөрдү эмоциялык мааниде колдонуп, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө. Пайдаланган сөз кандай сезимди билдириди? Түшүндүргүлө.

Сөздүн эмоциялык мааниси дегенде эмнени түшүнөбүз?
Мисалдар келтиргиле.

232-көнүгүү. Күнүмдүк жашоо турмушунарда айтылган, езүнөр да кәэде байкабай эле жүрүп, эми көңүл бурганынарда жолуккан ички сезимди (*кубануу, сүйүнүү, эркелетүү, кекетүү, шылдыңдоо, жек көрүү өңдүү*) билдирген сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзүп келгиле.

37-§. ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖӨНҮНДӨ ТУШУНУК

Лексикография *тил илиминин сөздүк тууралуу, сөздүк түзүү аракетинин теориялык жана практикалык жумуштары жөнүндөгү болугу*.

Ал гректин *lexicon* – «сөздүк», *grapha* – «жазамын» деген сөзүнөн алынган, чечмелеп айтканда, сөздүк түзүү илиминин теориялык жана практикалык маселелерин изилдеймин, үйрөнөмүн дегенди билдириет.

Сөздөрдүн кандайдыр бир ирети (тартиби) боюнча белгилүү принциптин негизинде жайгаштырылышын сөздүк деп атайбыз.

Сөздүк – бул сөздөрдүн жыйындысы жана басылып чыккан эмгек. Ар бир элдин кандайдыр бир багыттагы же максатты көздөгөн сөздөрүнүн атайын топтому.

Сөздүк – билим берүүдө, окутуу ишине чоң көмөк көрсөтүүчү жана өбөлгө түзүүчү окуу қуралы. Маданияты өнүккөн жана өнүгүп бара жаткан элдерде, мамлекеттерде ал ар кандай форматта, формада, көлөмдө тынымсыз чыгып турат.

Сөздүк ушул мезгилде, бардык маданиятты, илим-билими, экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө эң танкыс жана өтө окумдуу басма буюму болуп саналат. Жалпы дүйнө маданиятын, ошондой эле бир элдин цивилизацияга, улам жаңы денгээлге, баскычтарга көтөрүлүшүнө жагымдуу таасир этип турат.

233-конүгүү. Текстти окуп, кара менен басылган сөздөр маанинин түшүндүрмө сөздүктө берилишине көңүл бургула.

БУЛАР – БИЗДИН БАЙЛЫГЫБЫЗ

Биздин өлкө канаттуу күштарга да бай. Суу боюндагы **чычырканак** менен камыштарда кыргоол көп болот.

Анда кекилик менен **чил**, өрдөк менен каз бар. Мындан башка да көгүчкөн жана **бактек**, ак куу менен боз каздар көп. Булардын эти желет жана жүнүнөн жумшак **мамыктарынан** жаздыктар жасалат. Өсүмдүктөргө пайда келтирүүчү канаттуулар дагы бар.

Чычырканак – топ-топ жана узун болуп өсүүчү, мөмөсү бар тикенектүү бадал өсүмдүк.

Чил – кекиликтен кичирээк, боз түстөгү канаттуу, илбээсин.

Бактек – көгүчкөн тобуна кирүүчү, токойдо жашоочу канаттуу.

Мамык – күштардын канаттарынын астындағы майда, жумшак түк; тыбыт.

234-көнүгүү. Төмөнкү текст менен таанышып, мазмунун айтып бергиле. Кара менен басылган сөздөрдү түшүндүрмө сөздүктөн карап, маанисин дагы да терен түшүнүп алғыла.

АЛТЫН КӨЛ БАЯНЫ

Илгери, илгери ушул Алтын көлдү жердеген **бай** киши жашайт. Адегенде анын **койдун** корголундай гана алтыны болот. Анан анысы көбөйүп отуруп, ат башын-дай алтынга айланат. Бай байыган сайын тегерегинде-гилер жакырлана берет. Жарды-жалчылар, кедей-кем-багалдар, таштандыдан **тамак** издегендер **күн** санап арбыйт. Аргасы кеткендер алакан сунуп, байдан жардам сурайт. Бай жардам кылмак тургай, аларды кайра ит-кушка талатып, кууп чыгат. Байдан кордук көргөндөр башка жактарга көчө баштайт. Байдын байлыгы ташып, көлдү жеке менчигине басат. Малы жайытка, маралы токойго батпайт.

Анан күндөрдүн биринде, Алтын көлгө карагай бою кар түшөт. Катуу **жут** болот. Байдын малы бүт кырылып, тарпка айланат. Катын-баласы ооруп жыгылат. Бир чымчым талкан, бир сындырым нан дарыга айланат. Бай анан баягы **ат** башындай алтынын көтөрүнүп алып, бир **кап** талканга алмашуу үчүн Алтайды аралап жөнөйт. Эч ким байга ырайым кылбайт.

– Бизди иттерине талаткан күндөрдү эстечи! Биз да сага эчтеке бербейбиз. Алтының өзүңө буюрсун, – дешет байдан кордук көргөндөр.

Ыза болгон бай үйүнө кайтат. Келсе ачкачылык менен оорудан катын-баласы эбак өлүп калган болот. Ошондо ат башындай алтынын мойнуна байланган бойдон көлгө боюн таштайт. **Көл** ошондон тарта «Алтын көл» аталып калат.

Балким турмушта мындај окуя болуп өтпөй эле, жөн гана «Алтын көл» аталып калгандыр. Бирок акылдуу адамдар «Алтын көл» жөнүндө мына ушул аңызды ойлоп чыгарышкан. Эмне себептен? Алар өздөрүнүн балдары акылдуу, ыймандуу жана башкаларга кайрымдуу, дайыма адамгерчилик менен мамиле кылуусу үчүн. Силердин жеке пикириңер кандай?

235-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп, аларды орфографиялык сөздүктөн туура жазылганын таап, дептериңерге көчүрүп жазғыла.

Дениз – (теңиз эмес), демилге – (дебилге эмес), даңаза – (даңаса эмес), дандыр – (тандыр эмес), долбоор – (долбор эмес), дүбүрө – (түбүрө эмес), дүйшөмбү – (дүйшембү эмес).

38-§. КЕСИПТИК СӨЗДӨР

Белгилүү бир кесипке таандык болуп айтылган сөздөр кесиптик лексиканы түзөт.

Мисалы, *доктор, дарыкана, операция, хирург – медицина кызматкерлерине, живопись, графика, портрет – сүрөтчүлүк кесиптегилерге, очерк, аңгеме, роман, поэзия* – жазуучуларга таандык. Кесиптик сөздөр термин катары колдонулат. Алар адабий тилдин байышынын ички булагы эсептелет.

236-көнүгүү. Төмөнкү текст менен тааныштыла. Дептериңерге мугалимдик кесипке таандык болгон кесиптик сөздөрдү көчүрүп жазбыла.

МЕН СҮЙГӨН КЕСИП

Мугалимдик – эң ардактуу кесип. Мугалим кичинекей жеткинчектерге тамганы тааныганды үйрөтөт. Ал окуучуларын адептүүлүккө, сылыктыкка, өз Мекенин сүйүгө тарбиялайт, аларга билим берет. Мугалим окуучуларды китеptи сүйүгө үндөп, алардын руханий жан дүйнөсүн байытат. Коомубузда бардык адамдар эң алгач мугалимдердин тарбиясынан өтөт. Ошондуктан да мугалимдер – жашообузга нур тараткан ыйык инсандар. Аларсыз жашоону элестетүү кыйын. Инсанга билим алуу өтө зарыл. Көзүбүздү ачып, таалим-тарбия берген, турмушта жол көрсөткөн мугалимдерибиздин коомдо ошончолук зор орду бар. Ар адамдын кадырлап сүйгөн кесиби болот. Мен сүйгөн кесип – мугалимдик, андыктан келечекте мугалим болууну чечтим.

237-көнүгүү. Текст менен тааныштыла. Кайсы кесиптин ээлери калем менен иштейт, атагылачы, кайсы бири текстке туура келет?

КАЛЕМДИН АЙТКАНЫ

Көптөн бери үйүндө жалгыз.

Күндө жазып отуруп жешилип, түгөнүп баратам. Түгөнгөн сайын учумду чыгарып учатап коёт. Жазат. Кайрадан түгөнө баштайм. Менин түгөнгөнүмдөнбү, же өзүнүн түгөнгөнүнөнбү, акыры таштап салат. Сары кагаздардын үстүнө. Ак кагаздарга сейрек жазат. Алар ардакталып текчеде. Компьютердин жанында. Компьютерди жаңы эле сатып алды. Сары кагаздар менен мен дайыма столдун үстүндөбүз. Көбүнчө туш келди ташталып, чачылып жаткан болобуз. Кәэ күндөрү таптакыр эле унтулуп калабыз. Ошондо өзүмдүн өткөн күндөрүмдү эскере баштайм. Калем боло электен мурда дарак болгонум эсиме түшөт. Ооба, дарак болсом керек. Кайсы токойдо өстүм э肯? Токойдо эмес эле деңиз жәэгинде өскөн чыгармын. Эсимде жок. Бирок деңиздин жәэгинде өсүп турғам деп киялданым келет. Ооба, деңиз жәэгинде өсүп турғам. Зор, ажайып, кооз дарак болчумун. Күн ачыкта жалбырактарым күмүштөй жалтылдаپ, келе жаткан кемеге алыстан эле көрүнчүмүн. «Тигине, баяғы ажайып дарак! Ажайып дарак! Салам!» – дешчү андагы кишилер. Албетте, алардын сөзү мага жетчү эмес. Ортобузда мелтириген көк деңиз, жаркыраган ак толкун, уруп турган шамал бар болчу... (С.А.)

238-көнүгүү. Төмөнкү текст менен тааныштыла. Илгери мергенчилик менен жан баккан инсандар болгон. Азыркы учурда мергенчилик кесипке киреби? Мергенчиликке байланыштуу болгон сөздөрдү дептеринерге жазгыла.

ТУМАШ МЕРГЕН

Илгери, илгери көгөргөн көктүн алдында, көк майсан چөптун үстүндө жан-жаныбарлар үркпөй, коркпой бири-бине жанаша жашап турганда Тумаш аттуу мерген чыгыптыр.

Тумаш мерген түяксыз калам деп Жаратканга жалбарып жүрүп жалғыз уулдуу болот. Уулунун атын Карагул коёт.

Тумаш мерген таң аткандан түн киргенче тоо арасында мергенчилик кылчу экен. Өзү тойсо да көзү тойбоптур. Бөрүнү атып кыйратып, бөлтүрүгүн ыйлатып, түлкүнү атып кыйратып, бачкилерин ыйлатып, аюу атып кыйратып, мамалагын ыйлатып, маралды атып кыйратып, музозолорун ыйлатып, нечен мүшкүл иш кылат.

Байыркы өткөн заманда кийиктен минди атканда, мицинчи аткан кийиги онко болуп турчу дейт. Ошондон кийин мергенчи аңчылыгын койчу дейт. Эгер андай болбосо, өзү же жакын адамы майып болуп тынчу экен.

Көзү тойбос Тумаш мерген минди атып, онко тургузгандан кийин да мергенчилигин койбоптур. Ошондо кийиктин пири Кайберен адам болуп кубулуп, мергендин алдынан тороптур:

— Текелерди терип аттың, эчкилерди эпсиз аттың, каны, Тумаш, эмне кызыкка баттың? Токто, ушунчанда! Убал-сообу кимге алардын? Энесиз калган улактың, улаксыз калган эчкинин убал-сообу кимге? Убалдан корк, Тумаш! — деп кийик пири Кайберен эскертип, көздөн кайым болуптур.

Тумаш аңчылыгын уланта берет. Андан кийин он жолу онко тургузган дейт. Демек, он миң жаныбарды атат. Ошондо кийик пири Кайберен чындалап каарданыптыр, адам болуп кубулуп, Тумаштын алдына тайманбай басып барыптыр.

— Кой дегенге болбодуң. Чекесинен аз-аздан, ченеп атсаң мейли эле. Чектен чыгып кеткен соң, өз убалың өзүңө, көрүнсүн кара көзүңө. Мен деле эчки тукуму, эр болсоң мени атып ал, эки кадам турайын, мергендигиң сыйнайын, — деп кийик пири Кайберен какайып туруп бериптири. Тумаш мерген атса, Кайберенге ок тийбейт.

– Жалгыз калып, кордук тартып өт. Ботосу өлгөн ингендей боздоп жүрүп өт! – деп Кайберен көздөн кайым болот.

Тумаш мерген шылкыя басып келатса, бадалдын түбүндө эликтин чаарчыгы жатат.

– Үйүмө куру барбайын, – деп Тумаш чаарчыкты атат. Сүйүнүп чуркап келип караса, өз баласын атып алыптыр.

39-§. ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР

Белгилүү бир диалектиге мүнөздүү болгон же ал диалектиде адабий тилдеги маанисинен башка да маани берген сөздөр диалектик сөздөр деп аталат.

Диалект деген сөз бир тилдин ичиндеги жергиликтүү өзгөчөлүккө ылайык өзүнүн кээ бир грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү менен айырмалануучу ички тармагы эсептелет. Кыргыз тилинин түндүк диалектиси жана түштүк диалектиси бар. Мисалы, түштүк диалектинде *сыыыр*, адабий тилде *уй* деп айтылат. Мындаи мисалдарды көптөп келтирүүгө болот: *сүдрө* (сүйрө), *чөжө* (жөжө), *турпак* (топурак) *шорпо* (сорпо), *буун* (муун) ж.б.

Ар бир диалектиге же диалектилердин тобуна гана мүнөздүү сөздөр диалектикалык лексика деп аталат.

Диалектикалык сөздөр фонетикалык белгилери, лексикалык белгилери, грамматикалык белгилери боюнча өзгөчөлүктөргө ээ.

239-конүү. Төмөнкү сөздөрдөн тыбыштардын түшүп калышына көнүл бургула. Бул сөздөр кайсы диалектиге таандык экендигин мугалимдин жардамы менен аныктагыла.

Кеген (келген), богон (болгон), бовойт (болбойт), каган (калган), босун (болсун), кесин (келсин).

240-көнүгүү. Төмөнкүү сөздөрдүн лексикалык белгилерине көнүл бургула. Бул сөздөр кайсы диалектигеге таандык? Силерге тааныш сөздөр барбы? Аларды диалектилерге ажыратып айтып бергиле.

Торпок – музоо; пайтама – пайтава – байтама – чулгоо; жувалдыз – темене; пөстөк – постек – бостек – көлдөлөң.

1. Диалектилик сөздөр деп кандай сөздөрдү айтабыз?
2. Кыргыз тилинде диалектилер канчага бөлүнөт?
3. Өзбекстандык кыргыздардын тили кайсы диалектигеге кирет?
Мугалимдин жардамы менен аныктагыла.

 241-көнүгүү. Диалектилик сөздөрдөгү тыбыштардын алмашуусу менен айтылган сөздөргө көнүл бургула. Адабий тилге таандык болгон туура аталышын дептериндерге көчүрүп жазғыла.

Муун (буун), майрам (байрам), бут (пут), бычак (пычак), балбан (палбан), болот (полот), килем (гилем), шайла (сайла), көчө (көжө).

40-§. ТЕРМИНДЕР

Илим-билимдин, өндүрүштүн, турмуштун бул же тигил тармагында так түшүнүктү туюндуруу, билдириүү үчүн керектелген сөз терминдер деп аталат. Ал латынча «terminus» – «чек, ажыратып-аныктоо» деген сөзүнөн алынгана.

Термин – түшүнүктөрдүн системасы, жыйындысы, атайын алынгана сөз. Мисалы, тил илимине байланыштуу терминдер: *грамматика, морфология, фонетика, орфография, синтаксис*; математика илимине байланыштуу терминдер: *кошуу, көбөйтүү, алгебра ж.б.у.с.*

242-көнүгүү. Төмөнкү терминдерди окугула жана кайсы тармакка таандык экендигин аныктагыла. Дептериңерге көчүрүп жазғыла.

Жомок, жомокчу, ыр, ангеме, тамсил, анекдот, табышмак, жаңылмач, макал-ылакап, санат-насаат ырлары.

243-көнүгүү. Жогорку көнүгүүдөн үлгү алып, кыргыз тилине таандык терминдерди таап, дептериңерге жазғыла.

Үлгү: Фонетика, алфавит.....

 244-көнүгүү. Төмөнкү терминдерден пайдаланып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Коом, жаратылыш, тарых, кылым, компьютер, слайд, адабият, кычкылтек, микроскоп, тил, сүрөт, диалог, кошуу, көбөйтүү.

41-§. ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР

Тилдин сөздүк курамында эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр эскирген сөздөр деп аталат. Эскирген сөздөр тарыхый сөздөр жана архаизмдер болуп экиге бөлүнөт.

Архаизмдер жана тарыхый сөздөр тилдин бүгүнкү күндөлүк турмушунда дээрлик пайдаланылбайт.

Архаизмдер ордун башка сөз, атама менен алмаштырат. Мисалы, *уруят* (эркиндик), *ат араба* (поезд), *казы* (юрист), *кыраатканы* (китетканы).

Историзмдер белгилүү бир тарыхый учурда колдонулат да, тарыхтын ошол мезгили өтөр менен ал түшүнүк өзү жок болот, түшүнүк менен кошо сөз да колдонулбай калат. Историзмдер тарыхый учур жөнүндө кеп кылганда гана пайдаланылат. Мисалы, *жсаа*, *найза*, *зоот*, *черүү*.

Черүү – жүрүш, жортуул.

Мисалы: Ар кимибиз камынып, Аттанабыз черүүгө.
«Курманбек» эпосу)

245-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөн эскирген сөздөрдү таап, дептеринерге жазғыла.

Бир кечте Нұзұп шаардың казыйын жалғыз чакырып алды... Көп өтпөй буларга Маргалан беги Өтөмбай күшбеги кошулду. Ысмайыл бектин жигиттери әлди қыйнап бүттү. Кара күүгүмдө «Чакырып атат»-деп, Ниязалы менин Токтогулду болуштун мейман үйүнө киргизиши. Эки бий тен әткел. Бийлердин сөзү абалы жай кол жандоо менин башталды.

246-көнүгүү. Тексттеги эскирген сөздөрдү тапкыла жана маанин чечмелегиле.

Жетилип, убагында Нұзұп аталақтан кыйла таалим алып калган Мала бек. Бирок, Мусулманкул андан кичүү Кудаяр бекти атайы тандады. Анткени, эрезеге жеткенин хан көргүдөй болсо, анда Мусулманкулга бийлик жарым-жартылай тийип, анын үстүнө дагы хан башка бирөөлөрдүн таасирине ыктап кетиш коркунучу дайын болуп калмакчы.

Хандын жаштыгы аталақтык гана эмес, бүткүл өлкөдө ишти да, сөздү да, жыра тарттыrbай турган өкүмдарлык бийлиktи жалғыз өзүнө топтоого ага шарт да, укук да болду.

247-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөн эскирген сөздөрдү таап, дептеринерге жазғыла.

Исхак ақылдуу адамдардан тандап, жанына ордо кишилерин курады. Курама Абдумомун бек катчы наibi,

кыдыршаа Сулайман удайчы казына башчысы, адигине Өмүр бек датка парваначысы, өз уругу бостондон молдо Муса ынагы, кутлуг-сейит Момун эшик агасы болду. Өзгөчө ишенимдүү Абдылла бек Кокон шаарына бек болду. Кыпчак Уали, саруу Бекназар кошундун эки канатына аскер башы болушту. Жалындаган жаш өзүбек Эшматка ордону кайтарган сарбаздардын караулбашы милдети тағылды.

Кокондун ич ара кымкууттукунан пайдаланып, каратегин валиети өз алдынча болуп, беги Райым-شاа өз агасы Музафар- шаа менен Коконго качып келген. Балакатка жеткен сулуу кызы бар экен, ордо жакшылары аны Исхакка нике кыйышты. Ошентип, качын Музафар-шаа да Исхактын ордосуна өтө таасирдүү адам болуп кошулду.

Жаңы өкүмдар хан тукумунун атын жамынбай эле «Исхак-хан» деп өз ысымына мөөр ойдурду (*T. Касымбеков*).

248-конүгүү. Төмөнкү эскирген сөздөрдүн түшүндүрмөсү менен таанышып, дептеринерге жазгыла.

Удайчы – жан жигит, кайтарып жүргөн жигит.

Саркер – аскер башчы, бир нече жүздүн, кээде бир нече миндин башчысы.

Казый – шарияттын эрежеси боюнча иш жүргүзгөн сот.

Миршаб – полицейский.

Понсат – аскердик даража, беш жүз башы.

Болуш – Падышалык Россияда уезддин бир бөлүгү болуп эсептелген эски административик-территориялык бөлүнүш, волость.

Мударис – медреседе дарс берүүчү.

249-конүгүү. Тексттеги эскирген сөздөрдү тапкыла жана маанисин чечмелегиле.

Жыйырмадай куралдуу сарбаз эки топ болуп, күнүлдөшүп сүйлөшүп турушкан экен. Нүзүп алардын ичинен Жармазар горизонунун бир жүз башчысын тааныды. Ошол 1845-жылдын жазында Мусулманкул миң башы ордодо жокто Сатыбалды датка капыстан ордону басып, Шералы ханды өлтүрүп, Алым хандын уулу Мурат бекти хан деп жарыялап жиберди. Мурат бек он бир гана күн таажы кийди.

250-көнүгүү. Берилген эскирген сөздөрдү катыштырып, сүйлемдөр түзгүлө.

Бий, кул, бек, манап, датка, элүү башы, жүз башы, сынып, удайчы, саркер, казый, миршаб, паңсат, болуш, өкүмдар, мударис.

42-§. ЖАҢЫ СӨЗДӨР (НЕОЛОГИЗМДЕР)

Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштарын, түшүнүктөрүн атоо үчүн тилдеги жаңы пайда болгон жана активдүү лексикага өтө элек сөздөр же алардын маанилери жаңы сөздөр деп аталат.

Жаңы сөздөр сөздүк курамдын байышын, өнүгүп турушуунун бирден бир булагы болуп эсептелет.

Неологизмдин пайда болушу коомдун өнүгүшү менин тыгыз байланышта. Коомдун өнүгүшүндөгү ар бир бурулуш мезгил кийин тилдин сөздүк курамына өтө турган жаңы сөздөрдү алып келет.

Ар кандай жаңы сөздөрдүн колдонулушун алгачкы мезгилде, ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн жаңы экендиги сезилип турган учурда гана неологизм болот. Алар бара-бара элге кеңири таралып, активдүү лексиканын катарына киргенде, неологизм болуудан калат. Демек, жаңы сөздөр-тилдин өнүгүшүнүн белгилүү

мезгили үчүн мұнәздүү болгон лексикалық – тарыхый көрүнүш.

Жаңы сөздөрдүн жаңы экендиги сезилбей калғанда, активдүү сөздүк курамга кирип, тилдин учурдагы (азыркы) лексикасына өтүп кетет. Лексиканын өнүгүшүнүн белгилүү бир этаптарына неологизм болгон бизнес, өнөр жай, басма сөз, жазуучу, кормо, котормочу, трактор, космонавт ж.б сөздер бүгүнкү күндө жаңылыгы билинбей, учурдагы лексикага толук өткөн.

Ар бир мезгилде коомдун өнүгүшүнөн улам тилге жаңы терминдер, жаңы сөздөр кирет. Азыркы учурдагы жаңы сөздөргө төмөнкүлөрдү мисал келтириүүгө болот: *инстограм, вибер, скайп, ютуб, ватсапп, фейсбук, сайт, инновация ж.б.у.с.*

251-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Компьютер, принтер, слайд, сканер, клавиатура.

252-көнүгүү. Азыркы турмушубузда колдонулуп жаткан жаңы сөздөргө мисалдар келтирип жазғыла.

Үлгү: Бинго, бумеранг.

 253-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө жана жаңы сөздөрдү таап, сүйлөмдөр түзгүлө.

Бий, онлайн, удайчы, электрон доска, саркер, мультимедия, казый, кластер, миршаб, пансат, слайд, болуш, өкүмдар, фейсбук, мударис, бизнес, ватсап, акция, спонсор, инвестор, космонавт, спутник, орбита, баш макала, телеграм, валюта.

254-көнүгүү. Төмөнкү жаңы сөздөргө сүйлөмдөр түзгүлө.

Фотошоп, видеокарта, видеоредактор, электрон почта, онлайн сабак, виртуалдык китепканы, виртуалдык оюндар, виртуалдык экскурсия.

255-көнүгүү. Төмөнкү жаңы сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү менен таанышып, аларга сүйлөмдөр түзгүлө.

Инстограм – сүрөттүү жүктөө.

Вайбер – эркин чалуулар жана билдириүүлөр.

Фейсбук – социалдык тармак.

Скайп – башка адамдар менен видео жана аудио форматында сүйлөшүү.

Ютуб – интернет тармактарындагы видео көрүү жана өзүндүн видеолорунду башкаларга көрсөтүү.

Ватсапп – билдириүүлөр жана видео, сүрөт, аудио, документтер менен башка адамдар менен алмашуу.

256-көнүгүү. Турмушуңарда пайдаланылган жаңы сөздөрдөн пайдаланып, өз алдыңарча текст түзүп көлгиле.

43-§. ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Фразеологиялык айкаштагы сөздөрдүн тизмеги турктуу келет да, баары биригип келип, бир маанини туюндурат.

Фразеология гректин *phrasis* – туюнта, кеп түрмөгү жана *logos* – окуу деген сөздөрүнөн алынган.

Фразеологиялык сөз айкаштар – тилдин турктуу сөз айкаштары же сүйлөмдөр. Фразеологизмдин курамындагы сөздөр өздөрүнүн баштапкы түздөн түз, негизги маанисинен ажырап, бир бүтүнгө биригип, ойду курч, элестүү берет. Алар бир тилден экинчи тилге сөзмө сөз которулбайт, которсо мааниси бузулуп кетет.

 Фразеологиялык сөз айкаштарына мисалдар: *баш катыруу, көөдөнүн көтөрүү, ала жибин аттабас, оозунан түшкөндөй, кеңигесин кер тартуу, ит өлгөн жер* ж. б.

257-көнүгүү. Төмөнкү фразеологиялык сөз айкаштарын окугула жана алардын маанилерине көңүл бургула.

Үй күчүк – үйдөн чыкпаган, эки жакка чыгып әлге аралашпаган, үйдөн алыс кетпеген, дайыма үйдө жүргөн. Этинен эт кессе да унчукпаган – кебелбеген, тоготпогон, кабак-кашым дебеген, көтөрүмдүү. Ээги түшкөн – абдан карыган, карылыгы жеткен. Ышы күбүлүү – болгон мүмкүнчүлүгүнөн, колундагысынан ажырап мүңкүрөп калуу.

258-көнүгүү. Төмөнкү фразеологиялык сөз айкаштарын окугула жана аларды катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Чычкан мурдун канатпоо – эч мал сойбоо, түк эт көрбөө, кан чыгарбоо. Уу тырмак – мыкаачы, зулум, канкор. Сөзгө сөлтүк кылуу – кепке-сөзгө калтыруу, абдан уят кылуу. Уйдуун бөйрөгүндөй – башы кошулбаган, бирикпеген, ынтымагы жок, бири-бирине жакындашпаган. Тумшугу жылыбоо – иши онолбоо, жарыбоо. Өпкө кагуу – өкүнүү, арман кылуу, катуу өкүттө калуу, ардануу, ардыгуу, өксүү. Ортосу суу – мамиленин солгундоосу, начарлоосу.

 259-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла жана фразеологиялык сөз айкаштарын таап, астын сыйгыла.

1. Ээги түшкөн менен карыянын акылы али даана, бас-кан-турганы тың. 2. Малына чиренген байлар бир жолку жутта эле ышы күбүлүп, ит көрбөгөн күнду көрүп калыш-

ты. 3. Алымбай этинен эт кессе да унчукпаган, дулдуй-
ган неме экен. 4. Атайдын үй күчүк болушун көпчүлүк
жактырбады. 5. Борбордогу окуудан балдарың келип отур-
са, чычкан мурдун канатпаган уят эмеспи. 6. Эрегиште
эр үчүн ээр качкы ат жаман. 7. Алардын ордун уу тыр-
мак калпа ээледи. 8. Ошентип, уйдуң бәйрөгүндөй бо-
луп шүмүрөйдүк. 9. Ачуу ызага алдырып, өксүп жашын
төккөн Батийна энесине көрунбөй өпкө кагып өкүнөт.
10. Сөз жалганбай, алардын ортолору сууп кетти.

260-көнүгүү. Текстти көркүү окуп, андагы фразеологизм
сөздөрдү аныктап, дептериңерге жазгыла.

КАРЫСЫ БАРДЫН – ЫРЫСЫ БАР

Калкыбызда «карсыы бардын ырысы бар» деген на-
кыл кеп бар. Элибиздин кайсы жагында болбойлу, улуу-
ларга урмат көрсөтүшүп, карыяларга төрдөн орун бери-
шип, жаштар алардын сөзүн эки кылбайт, кадырлашып,
сыйлашат. Үй-бүлөдө да, чоң ата, чоң энелерин аздектеп
отургандарды көп көребүз. Карыялар да өз каадасын бе-
кем түшүнүшүп, кара кылды как жарган адилдиги менен
өздөрүн каада тутуунун аракетинде болушат. Албетте «ал-
дыда жүрсө, ак жолтой, артта жүрсө сан колдой» болуп,
каралыктын да ыйык парздары бар.

Күйма кулак аксакалдар баштарынан еткөргөн бай
тажрыйбага таянып, жаштарды жакшы тарбиялоого багыт
берип, алтын шилекейлерин чачыратуудан чарчашпайт.
Жаз алды менен арык тазалап, жол тегиздөөгө өздөрү
баштап чыкканда, аларды көргөн эл жапатырмак аттаны-
шат. Жай саратанда да дыйканчылыкка көз болушуп, же
сөзү, же иши менен кол кабыш кылышып, тажрыйбасын
үйрөтөт. Күзгү күрөштө алардын кол ишинен да акылман
кеңештери баалуу болуп, иштин көзүн көрсөтөт.

261-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизм сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр түзгүлө, алардын астын сызгыла.

1. Эки көзү төрт болуу (чыдамсыздык менен күтүү).
2. Кой оозунан чөп албоо (жоош).
3. Жумурткадан кыр издөө (бирөөнүн айыбын издөө).
4. Тили буудай куурут (көп сүйлөгөн).
5. Койнунда котур ташы бар (жамандык каалаган киши).

262-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизм сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүп, сүйлөмдөр түзгүлө.

1. Камырдан кыл суургандаай –
2. Башы көккө жетүү –
3. Чачы тик туруу –
4. Көпөлөгү учуу –
5. Биттин ичегисине кан куюу –
6. Оозу менен орок оруу –

БЫШЫКТОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮЛӨР

263-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен синоним сөздөрдү тапкыла. Көчүрүп жазып, синоним сөздөрдүн астын сызгыла.

Мен алыстан Өмүрбекти көрүп, кубанып кеттим. Мен узактан Өмүрбекти көрүп, кубанып кеттим. Азамат, уктуңбу булбулдуун үнүн? Азамат, тыңшадыңбы булбулдуун үнүн? Биз карыянын тамаркасындаагы иштерине жардамдашдык. Биз карыянын тамаркасындаагы иштерине көмөктөштүк. Адам үчүн эң керектүүсү күн сайын адам болууга умтулуу болуп саналат. Инсан үчүн эң керектүүсү күн сайын инсан болууга умтулуу болуп саналат.

264-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окугула жана антонимдер катарын таап, аларды дептериңерге көчүрүп жазғыла. Өзүңөр билген антоним сөздөр менен улантқыла.

1. Жай –жай, жаз – жаз, ал – ал, тап –тап, бат – бат.
2. Узак – алыс, байлык – дүйнө, өмүр – жашоо, турмуш –тирилик.
3. Бийик – жапыз, күн – түн, алыс – жакын, тез – акырын, жабык – ачык.

265-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөрдүн ичинен синонимдештерин таап, катарлаш жайгаштырып дептериңерге жазғыла.

Айыл – конок, бакты – тиле, таш – жорук; орундаатты – айтты, заар – жаратылыш, сестенди – уу, сама – кооптонду, көп – баш, табият – шагыл, мейман – кыштак, келде – мин, кылых – аткарды, сүйлөдү – өстүрдү.

Үлгү: Айыл – кыштак.

266-көнүгүү. Төмөнкү омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Күл – күл, от – от, бак – бак, ат – ат, май – май, жаз – жаз.

267-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп, көчүрүп жазғыла. Антоним сөздөрдүн астын сызғыла.

ТАЙ ТАЛАШ

Эртең десем – бүгүн дейт,
Токто десем – жүгүр дейт.
Ісык десем – муздак дейт,
Шаар десем – кыштак дейт.
Жайлоо десем – жака дейт,

Балык десем – бака дейт.
Узун десем – кыска дейт,
Ойгон десем – укта дейт.
Чылым десем – мүштөк дейт,
Бүттү десем – бүтпөйт дейт.
Талашкандан тажабас,
Мына ушундай тай талаш. (T.C.)

268-көнүгүү. Төмөнкү омоним, синоним, антоним сөздөргө сүйлөмдөр түзгүлө.

Ай – ай, көк – көк, жакшы – жаман, ак – кара, түшүндү – туюнду, алыс – узак, саналат – эсептелет.

ПУНКТУАЦИЯ

44-§. ПУНКТУАЦИЯ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Тыныш белгилери жазуу аркылуу баяндалып жаткан ой-пикирдин так, түшүнүктүү болуп берилишин камсыз кылуу үчүн колдонулат. Эгерде жазылган текстте же айрым сүйлөмдөрдө тийиштүү тыныш белгилери такыр коюлбаган же туура эмес коюлган болсо, анда баяндалып жаткан ойду окуган киши өтө кыйындык менен түшүнүп же түшүнбөй калышы да мүмкүн.

Кээ бир сүйлөмдөрдүн кандай мааниде колдонулуп жатышын тыныш белгилерине карап гана билүүгө болот. Демек, тыныш белгилери мындай сүйлөмдөрдүн маанисин аныктоо үчүн колдонулуучу негизги каражат катарында кызмат кылат.

Сүйлөмдө тыныш белгилерин коюу эрежелер системасы **пунктуация** деп аталат. Пунктуацияда төмөнкү белгилер коюлат:

Тыныш белгилерин аткарған кызматына жараша ажыратуучу (. ? ! , ; : – ...) белги жана белгилөөчү (, – «») белги деп эки топко бөлөбүз.

Тыныш белгилер	Коюла турган жайлар
. чекит	Жай сүйлөмдүн аягына коюлат.
? суроо	Суроолуу сүйлөмдүн аягына коюлат.
! илеп	Илептүү сүйлөмдүн аягына коюлат.
, үтүр	Бир өңчөй мүчөлөргө жана кошмо сүйлөмдөргө коюлат.
– сызыкча	Диалогдо жана баш мүчөлөрдүн арасына коюлат.
: кош чекит	Негизги сүйлөмдөн жана жалпылагыч мүчөдөн кийин коюлат.
«» тырмакча	Тике жана каймана сөздөргө коюлат.
... көп чекит	Кыскартылған сөздөрдүн ордуна коюлат.
() кашаа	Киринді жана түшүндүрмө мүчөлөргө коюлат.

269-көнүгүү. Текст үстүндө иштөө.

Өзбекстанда улуттар аралық ынтымак, достук жана кызматташтыкка өтө чоң маани берилет. Биздин өлкө көп улуттуу. Бизде бир жүз отуздан ашык улуттун өкүлдөрү жашайт. Алар менен ынтымакта, достукта, тынчтыкта жанаша жашайбыз. Бири-бири биздин тилибизди үйрөнүшүп, маданиятыбызды чогуу өнүктүрүп келебиз.

Гүлдүү, күчтүү тендеши жок Мекеним!
Тынчтык үчүн бүт дүйнөнүн жетегин!
Ишенимдүү таалай колго тапшырып,
Канатыңа калкаладың неченин.

О, Мекеним – энем, багым, кубатым!
Керек десең мен садага кетемин! (А.Т.)

Дүйнөдө тынчтык болсун! Тынчтык адамзатка берилген чоң ырысқы, бакыт, таалай болуп саналат. Бир күн жанжал, тополон болгон үй-бүлөдө, журтта кырк күн береке кетет деп бекеринен айтышпаган. Журтубуздагы элдердин достуугун, тынчтыгын дайыма көзүбүздүн карегиндей сактайлы!

1. Тынчтык дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
2. Биздин Мекен кандай? Тынч өлкөбү?
3. Тынчтык болбогон жерде эмне болот?
4. Көп улуттуу дегенде эмнени түшүнөсүнөр? Өзбекстан көп улуттуу мамлекетпи? Кандай улуттар жашайт? Сilerдин башка улуттан коңшунар, досунар барбы?

270-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле жана тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

ЭКИ ДОС

Ишенбек сабактан келгенден кийин дароо тамактанды да берилген тапшырмаларын аткарууга киришти Антпесе же оюнга же китең окууга алаксып кетип унутуп калуусу ыктымал Ал орус тилинин жазуусун оңай эле аткарып койду Бир гана математикадан берилген тапшырма оор болуп туруп алды Сабакта жакшы эле күнт коюп угуп отурду эле азыр эмнегедир эсина келбейт Кандай жол менен чыгарса да жообуна туура чыкпайт Акыры досу Кубанычбекке кайрылууга туура келди Ал үйүндө кызыктуу китең окуп отурган экен Ишенбектин табышын угары менен ордунан ыргып турду

Эмне Ишенбек эми эле коңыки тебүүгө жөнөйлүбү

Жок мен эсепти такыр чыгара албай койдум Сен карап көрчү деди Ишенбек

Мен али кирише элекмин Дайыма бир аз эс алыш келип даярдайт эмесминби Ошондо мээ сергип адам маселени тез аткарат экен Кана эми эсебинди экөөлөп карап көрөлүчү

Экөө китеңкө үңүлүштү тапшырманы карап көрүштү Көрсө Ишенбек жолунан адашып жатыптыр Кубанычбек эскертсе Ишенбек дароо илип кетти Ал калемин алыш өзү шыпыйлатып чыгарууга киришти

271-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн чегин аныктагыла. Ар бир сүйлөм кандай мааниде айтылып жатат? Ушуга карап, сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин туура койгула.

Жазында кызгалдактар тегиз гүлдөгөн учур болот окуучулар манасчы жомокчулардын сүрөткерлик күчүнө талант кудуретине тамшанып баа беришти алардын сөзмөрлүк кепкорлук чечендик акындык төкмөлүк манас-

чыллык жомокчулук өнөрүнө кызыгып калышты эне сүтүн актабаган анын мээнетин кайтарбаган адам кантип бирөөлөрдүн сыйына урматына татыктуу болсун

1. Синтаксис эмнени үйрөтөт?
2. Синтаксис деген сөз эмне маанини билдириет?
3. Сүйлөмгө эмне үчүн тыныш белги коёбуз?
4. Тыныш белгилерди туура коюуну тил илиминин кайсы бөлүмү үйрөтөт?

272-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн калтырылып кеткен тыныш белгилерин коюп, жазып келгиле.

АШАР

Ашар – биргелешип бир жумуштун аягына чыгуу Мында көпчүлүк биригип бири-бирине жардамдашуу үчүн чогуу эмгектенишет Мисалы үй салууда дубал көтөрүүдө мал кыркууда чөп чабууда эгин оруп жыйууда жана элдик көркөм кол өнөрчүлүктө килем токууда чий чырмоодо өрмөк согууда ашарга чакырышат Ашарга ашарга келгиле Ал кандай ашар Оо-мийин ишибиз илгери болсун деп иш башташат

45-§. ЧЕКИТ БЕЛГИСИ

1. Чекит жай сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Мисалы: Эне кайрадан бөлмөгө кирди.
2. Адамдардын кыскартылып алынган аты жана атасынын атынан кийин коюлат. Мисалы: Ч. Айтматов.
3. Төмөнкүдөй кыскартылган сөздөрдөн кийин да чекит коюлат: б.а. – башкача айтканда, ж.б – жана башка, доц. – доцент.
4. Номерленгенге берилген ар бир катар сандан кийин (эгер ал сан жарым кашаага алынбаса). Мисалы:
 1. Иштин жыйынтыгы тууралуу.
 2. Жаштарга жардам көрсөттү.
 3. Кезектеги шитер.

273-көнүгүү. Тексттеги сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазыла.

КҮНДҮН ЧЫГЫШЫ

Күндүн уясынан чыгышы ааламга жаңылык киргиз-гендей сезилет жаңы чыгып келе жаткан күндүн нурлары жаанын жебеси сыйктуу жер бетине түз тараپ караган көздү уялтат гүлдөрдөгү дарактардын жалбырактарында-гы чөптөрдөгү таңкы шүүдүрүм күндүн нуруна жылтыл-дайт көздөн аккан жаш сыйктуу ылдый кулап жерге сицип кетет жан-жаныбарларга адамдарга жан киргенисип өз оокаттарына киришишет ал эми өсүмдүктөр болсо жаңы чыккан күндүн нуруна жалбырактары керилип уйкудан ойгонгонсуйт ошентип күндүн нуру менен жер бетинде тиричилик башталат.

274-көнүгүү. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн аягына коюлган чекиттерге көнүл буруп, көркөм окугула.

БИР ТҮП ЖАҢГАК

Айыллыбызда Орозкул деген аксакал бар эле. Ал экөөбүз жолдун боюна бир түп жаңгак эктик. Күнүнө Орозкул ата көчөтүн карап, сугарып жүрдү. Жылдар өтүп жаңгак өтө чоң даракка айланды.

Эрте жазда айылдагылар сумөлөк бышырышса, Орозкул атанын жаңгагынан кошушат. Ал эми жайында өткөн-кеткен жолоочулар жаңгактын түбүндө көлөкөлөп өтүшөт. Күзүндө жаңгактын мөмөлөрүн айыллыбыздын эли жыйнап бөлүп алышат. Кышында дасторконубузда Орозкул атанын жаңгактары болот.

Жаңгак өтө чоң дарак болгон, жыл сайын мөмөсү да мол болот. Бирок Орозкул атанын өзү жок... Элибиз Ороз-

кул атаны жылдын төрт мезгилинде да эккен жаңгагынан улам эскеришет. «Жакшыдан бак калат» деген ушул бекен? (М.Т.)

275-көнүгүү. Тексттеги сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазыла.

Нан – биздин байлыгыбыз Нансыз жашоо да, тиричилик да болбостугу жалпыбызга маалым Нан канчалык көп болсо ошол жерде токчуулук өкүм сүрөт

Биздин колубуздагы токчуулуктан кабар берип турган ак нан кайратман баба дыйкандарыбыздын ак ниеттуу эмгегинен мандай теринен жарапат

Кээ бир адамдар жерде жаткан нанды ейдө алып коюудан намыстанышат Нандын құкүмүн да ардактаган ар бир инсан ырысқыга тунуп жашоосу жакшы болот

46-§. ҮТҮР БЕЛГИСИ

1. Байламтасыз интонация аркылуу байланышкан сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн араларына үтүр коюлат. Мисалы: *Токойдо жалаң гана карагай, арча, кайың, жаңгактар* сыйктуу чоң-чоң жыгачтар гана эмес, анда бадалдар да болот.

2. Бир өңчөй мүчөлөр бир нече ирет кайталанып келген да, дагы, ары байламталары аркылуу да байланышат. Эгерде да байламтасы бир нече ирет кайталанып келсе, анда үтүр ал байламталардан кийин коюлат, бирок эң аяккысына коюлбайт. Мисалы: *Тоолор да, бак-дарактар да, алысқы уйлөр да көрунбөйт.*

Бир өңчөй мүчөлөр бир нече ирет кайталанган ары байламтасы аркылуу байланышкан болсо, анда байламталардан мурда үтүр коюлат. Мисалы: *Болочок ақындының энеси Бурма ары сөзмөр, ары жомокчу аялдардан* эле.

Бир өңчөй мүчөлөр кайталанып айтылган же байламтасы аркылуу байланышып турса, анда үтүр байламтанын алдына коюлат, бирок эң биринчи байламтадан мурда үтүр коюлбайт. Мисалы: *Азиз же күлө албай, же ыйлай албай туруп калды.*

Эгер бир өңчөй мүчөлөр менен, жана байламталары аркылуу байланышкан болсо, анда үтүр коюлбайт. Өмүрбек токтоо, салмактуу жана бир мүнөздүү жигит.

3. Үтүр багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн арасында коюлат. Мисалы: *Борбугул менен сүйлөшүп турганымда, Нарын жактан куралдуу эки атчан көрүндү.*

4. Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара байланышта болсо, араларына үтүр коюлат. Мисалы: *Асманда алақандай булут жок, учу-кыйры өлчөмсүз асман тыптынч жаткан океан сыйктанат.*

5. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр төмөнкүдөй байламталар аркылуу да байланышат.

Эгерде алар да байламтасы аркылуу байланышкан болсо, үтүр байламтадан кийин коюлат. Мисалы: *Сабырбек жээктеги талга атты байлады да, өзү каналдын кырына чуркан кетти.*

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр анткени, бирок, себеби, же, болбосо, ошондуктан, андыктан сыйктуу байламталар менен байланышса, үтүр бул байламталардан мурда коюлат. Мисалы: *Дагы эле от балбылдан күйүп жатат, бирок от жээгинге эч адам көрүнбөйт.*

6. Сүйлөмдүн түшүндүрмө мүчөлөрү үтүр менен ажыратып жазылат. Мисалы: *Биз, чөп чапкыч машина айдаган балдар, Даниярды ошондо биринчи көрдүк.*

7. Каратма сөздөр менен киринди сөздөр үтүр аркылуу ажыратылып жазылат. Мисалы: *Балким, колу сакайып ишке киришкенче, анча-мынча каралашип турар. Өмүкө, эмне дейсүң?*

8. Сырдык сөздөр үтүр менен ажыратылып жазылат: Бали, көп түкүрсө, көл болот деген, дүйнө жерге кирсин. Баракелде, баракелде, түбөлүгүн тилейли!

276-конүгүү. Текстти көркөм окугула жана тексттеги үтүрлөрдүн коюлушуна көңүл бургула. Эмне үчүн коюлгандыгын оозеки айтып бергиле.

БАЙЧЕЧЕКЕЙ

Илгери өткөн заманда бир бай болуптур. Бай сексенге таяп калса да бала көрбөй, кайгырып жүргөн мезгилде айдан сулуу, гүлдөн назик, жалгыз чечекей кыздуу болот.

Күндөр өтүп, кыз кол арага да жарап калат. «Кыз да болсо – туяк», – деп ата өзүн сооротот.

Бир күнү кыз талаадан ойноп келип эле, «башым» деп ооруп, төшөккө жатып калат. Бай тегеректеги табыптарды алдырат. Бирок бири да кыздын оорусунун себебин билбей баштары катат.

Амалы түгөнгөн бай:

– Карыганда тапкан жалгыз чечекей баламдан айрылат турбаймынбы, кудай, – деп ботодой боздойт.

Ошондой күндөрдүн биринде белгисиз бир жер кезген дубана пайда болот. Ал кыздын тамырын карман:

– Кызыңдын дартына жаздын, жашоонун жышаанын берген кичинекей гана сары гүл даба болот, – дейт.

Сүйүнгөн бай жигиттерине ошол кереметтүү сары гүлдү алдыратат. Та-

бып аны кызга искетип, кайнатып берип, кыздын дартын тапка салып, кырк күн жанынан жылбай карайт.

Күндөр өтүп байдын кызы биротоло айыгып, байдын көнүлү тынат.

Ошондон кийин эл ошол кереметтүү, байдын жалгыз чечекейин өлүмдөн алыш калган кичинекей гана сары гүлдү «байчечекей» деп атап калышат.

277-көнүгүү. Текстти окуп, үтүрлөрдүн коюлушуна көнүл бургала. Үтүрдүн коюлушу жөнүндө түшүнүгүнөрдү далилдүү түрдө оозеки айткыла.

1. Араг деңизи Азиянын түштүк-батышындагы мала туздуу туюк көл-деңиз, тропиктен тышкary чөл зонасында жайгашкан. Түндүк жээги тик, батыш жээги жардуу, түштүк жана чыгыш жээктери түзөң. Барса-Келбес, Кайра жаралуу ж.б. арагдары бар.

Араг деңизине Амударя менен Сырдаря суусу куюлат. Бирок азыркы учурда бул дарыялардын сууларын көптөгөн суу сактагычтарга, сугатка пайдаланабыз, ошондой эле ал суулар ысык чөл зонасынан өтүп, Араг деңизине жеткенге чейин бууланат. Натыйжада деңизге суу жетип барбай, деңиздин суусу кескин азаюуда. Азыркы күндө бир канча километрлеп деңиздин түбү ачылып, андагы туздар чаңып, экологиябызга терс таасириин тийгизип жатат.

Шамалдын таасиринде туздун чаңы көтөрүлүп, түрдүү жугуштуу оорулар таралып жатканы аалымдарды ойлонтууда. Араг деңизинин суусунун азайышы дүйнөлүк орчундуу маселеге айланган. Бул бизди да тынчсыздандырат. Ошондуктан, балдар, сууну үнөмдөп иштеткиле.

2. Өзбекстанда дыйканчылык, бағбанчылык, жүзүмчүлүк тармактары өнүккөн. 3. Чыгыш Самоада Паго-Паго деген шаар бар. 4. Ыбырайым Абдуракманов Сагынбай

манасчы менен көп жылдар бирге жүрүп, андан эпостун 400 басма табак көлөмүндөгү үзүндүсүн жазып алган. 5. Кымыз – көп ооруга дары, айрыкча дем алуу органдары менен ооруган адамды жакшы айыктырат.

278-көнүгүү. Текст менен таанышып, керектүү жерлерге үтүрлөрүн кооп, көчүрүп жазгыла.

ҮЧ УУЛ

Илгери заманда кадырлуу бир адамдын үч уулу бар эле. Бул адамдын кичүү уулу ата-энесинин дегенинен чыкпай ар дайым аларды ызааттап урматтоо менен күн кечирип өтө адептүү тарбиялуу болуп өстү. Эки уулу жаман адамдарга кошуулуп беймаани жолго түшүп кетиши. Ал экөө ар дайым ата-энесинин көңүлүн иренжитип на-сааттарына кулак салышчу эмес. Бир күнү энеси катуу ооруга чалдыгып каза болду. Арадан көп убакыт өтпөй атасы дагы оор кеселге чалдыкты. Оорулуу ата өзүнүн өлүмү жакын калганын сезип үч уулун кашына чакырып мындай деди:

– Балдарым, ажалым жетип калган сыйктуу. Мен өлгөндөн кийин артымда үчөөнөрдүн бирөөнөр гана мураскор болуп каласынаар.

47-§. СУРОО БЕЛГИСИ

Суроо белгиси суроолуу сүйлөмдөрдөн кийин коюлат. Бирөөдөн жооп алууну максат кылып, суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөр -бы мүчөсү, сурاما ат атоочтор, сурاما бөлүкчөлөр жана башка грамматикалык каражаттар аркылуу да, интонация аркылуу да түзүле берет. Бирок кандай жолдор менен түзүлсө да, суроолуу сүйлөмдөр суроо маанисине ээ. Бул анын

негизги шарты болуп саналат. Мисалы: *Сиз ким деген болосуз? Кайда барасыз?*

279-көнүгүү. Төмөнкү тексттен суроолуу сүйлөмдөрдү тапкыла жана суроо белгиси эмне үчүн коюлгандыгын түшүндүрүп бергиле.

- Башында эмнең бар?
- Башымда бак-дөөлөт бар.
- Көзүндө эмнең бар?
- Көзүмдө шамчырак бар.
- Кулагында эмнең бар?
- Кулагымда уга турган үнүм бар.
- Оозунда эмнең бар?
- Оозумда илим-сабак бар.

280-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп, ал жерде берилген суроолорго чыгармачылык менен жооп бергиле. Бул ырда суроолор кандай түзүлгөнүн аныктагыла.

КИМ?

Ак шейшепке ороп сени,
Кичиненден баккан ким?
Үйку көрбөй узун түндө,
Таптап сени жаткан ким?

Сүтүн берип, сүйүп, ийип,
Эркелетип күлгөн ким?
Кечке колдон түшүрбөстөн,
«Кешигим!» – деп жүргөн ким?

Бутту шилтеп талпынганда –
Колдон кармап баскан ким?
Тилиң чыгып сүйлөгөндө –
Мээримдүү сөз айткан ким? (М.Ж.)

281-көнүгүү. Текстти окуп чыккыла. Тексттеги суроолуу сүйлөмдөрдү алыш салсаңар кандай абалга келет? Суроо менен жооптун ортосундагы байланышка көнүл бургула.

ИШЕНИМ, СҮЙҮҮ ЖАНА МЕКЕН

- Кудайдан эмнени сурасам болот?
- Үч нерсени: ден соолукту, кубаттуулукту, коопсуз-дукту.
- Кимден чочулабаш керек?
- Сага көз артпаган досундан.
- Жаш кезде эмне жасоо керек, а карыгандачы?
- Жашында билим алыш, карыганда аны колдонуу ке-рек.
- Эл алдында кишини эмне чүнчүтөт?
- Мактанчаактык, өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз кылуу.
- Татыксыз достон кантип кол үзүш керек?
- Анын үч жолу бар. Ага басып барбай, акыбалын сурабай жана жардамга чакыrbай койсоң кутуласың.
- Жаштарга жана карыяларга кандай адеп керек?
- Жаштарга тайманбастык менен уяттуулук, карыларга билим менен токтоолук керек.
- Кандай адамдарды берешен, жоомарт десек болот?
- Кимdir бирөөгө белек берип, ошонусуна кубанган-дарды.
- Адам үчүн өмүрдөн артык эмне бар?
- Ишеним, сүйүү жана мекен.

282-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, аларды суроолуу сүйлөмдөргө айландырып, дептеринерге жазгыла.

1. Кыргыз эли негизинен комуз, кыяк, ооз комуз, чоор сияктуу музыкалык аспаптардан пайдаланып келишкен.
2. Кыйынчылыкка жолуккан адам сабырдуу болушу керек.

3. Ай-ааламды караңғы тұн кептады. 4. Биздин класстагы гүлдөрүбүз жакшы өстү. 5. Жазгүлдөр айылга жеткенде, жамғыр жаады. 6. Жазгүл, Айнагүл, Жамалдар жамғырга жуунуп, жыргашты.

48-§. ИЛЕП БЕЛГИСИ

1. Көтөрүңкү интонация менен айтылып, жактыруу, кубаттоо, кубануу, сүйүүнү, таң калуу, же өкүнүү, кайыруу сыйктуу ар кандай эмоциялык маанидеги колдонулууучу илептүү сүйлөмдөрдөн кийин илеп белгиси коюлат. Мисалы: *Өзбекстан – береке каймагы!*

2. Бир катар илептүү сүйлөмдөр буйруу, өтүнүү, бирөөгө кайрылуу, же бирөөнү айыптоо маанисинде айтылып, баяндоочтору, көбүнчө, буйрук ыңгай формасындагы этиштерден болот. Мында илептүү сүйлөмдөрдүн аягына да илеп белгиси коюлат. Мисалы: *Өз Мекениңдин татықтуу уулу бол!*

3. Ураандардын аягына илеп белгиси коюлат. Мисалы: *Жашасын тынчтык! Окуунун сапаты учун күрөшкүлө!*

4. Каратма сөз, же сырдык сөз сүйлөмдүн башына келип, күчтүү сезим менен айтылган болсо, илеп белгиси ошол сөздөрдөн кийин да коюла берет. Мисалы: – *Асан, бол тез! Ойлонбой айылга тезирээк жетчи!* – *Бах! – деди Гүлзат айлананын кооздугун көрүп. – Мекенимдин кооздугу сонун да!*

283-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, дептеринерге жазыла. Алардагы илеп белгисине көнүл бургула. Илеп белгиси эмне учун ушул сүйлөмдөрдө коюлгандығын айтып бергиле.

1. Элдердин ортосунда дайыма достук болсун!
2. Мейли, ошондой эле бир калыпта жүрө бер. (Ч.А.)

3. Бас жаагынды өлө элегинде! (К.Ж.) 4. Токтогула! 5. Же болбосо экөөнөрдү төң азыр мобу жардан алыс кулатам. (Ж.М.) 6. Ойлогулачы! 7. Ашыралы байкем келе жатат! (Ч.А.) 8. Кантейин, кете бер эми! (Ж.С.)

284-конүү. Төмөнкү текстти окуп чыккыла да, ал жерде кандай ички сезимдер берилгенин айтып түшүндүргүлө. Илең белгиси катышкан сүйлөмдөрдү дептеринерге жазыла.

– Куйручук келе жатат! Сөзүн угалы! – деп эл дүрбөп, чуулдап учурашып калышат. Куйручук тамашалап, Канатты «Чоң өтүк» деп эркелетип койчу экен. Экөө учурашып калышат.

– Куке! Эл тамаша сөздөрдөн айтып берсе деп жатышат. Эмне дейсиң? – дейт Канат.

– Эл кааласа кантип тамаша кылыш бербейин! – деп Куйручук элдин ортосуна чыгып, кара көрпө тебетейин колуна кармап туруп:

– Агайын-туугандар! Силерге укканымды айтып берейинби же көргөнүмдү айтып берейинби? – дейт.

– Көргөнүндү айтып бер! – дешет эл дуулдап.

285-конүү. Ички сезимди билдирген сүйлөмдөрдү дептерге көчүргүлө да, алар кандай маани берип, кайсы сезимди чагылдырып жатканын түшүндүргүлө.

Чабдар ордунда калыштыр. Султанмурат үйдөн жүгүрүп чыгып, Чабдарга ыргып минди да, жулкунган жаныбарды бир тегерете токтой калышп, балдарга кыйкырды:

– Анатай, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди ча-кыр! Мен ууруларды кууп жетип, алаксыта кармап турам. Тезирээк жете көр! Эркинбек, сен ушуерде бол, эч жакка кетпе! Уктуңбу? Анатай, айылга чап! Мен кеттим!..

Жана дүбүрт кеткен тарапка Чабдардын оозун коё берди.

Алга, Чабдарым, алга, жан бирге жаныбарым! Кууп жет ууруларды! Мен жыгылбайм, мен өлбөйм, менден коркпо, өзүңө кубат берсин! Чурка, жаныбарым! Өлсөк бирге өлөбүз, ылдамыраак, ылдамыраак, Чабдар! Түн караңғы, мен көрө албайм, сен көрөсүң, тайманбай жаныңды үрө, аябай күрпөң-күрпөң кулач кер, жаныбарым! Алгала, Чабдарым, алгала!.. Мұдүрүлбө, сүрдүкпө, эки көзүң экөөбүзгө шам болсун, жаныбарым!.. (Ч.А.)

49-§. ТЫРМАКЧА БЕЛГИСИ

1. Тике сөз сзыыкча коюлуп, жол башынан жазыл-бастан жалпы тексттин ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *Уста «Үйүм салсам»*, – дейт.
2. Эгер макал-ылакаптар тике сөз катарында колдо-нулса, тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: Элде: *«Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска»* – деген макал бар.
3. Башка бирөө тарабынан айтылган айрым сөз, же сөз айкашы сүйлөмгө киргизилип калса, ал тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *«Соке! Соке!»* – деген жел сөздөрүнө эле көкүрөк керип, ак журөк болуп каласың.
4. Түз маанисинде эмес, какшық, мыскыл катарында шайкеш болбогон сөздөр да тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *Бутумгө келген «жасашиларды» Саадат бээ союп коноктоду*.
5. Ишканалардын, газета-журналдардын, чыгармалардын жана башкалардын аттары тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *«Ак кеме» повести*.

286-көнүгүү. Текстти окуп, сүйлөмдөрдө тырмакчалардың коюлганына көнүл бургула. Тырмакчага алынган сүйлөмдөрдү дептеринерге жазғыла.

ГҮЛДӨР

... Ушул жалгыз аяк жол эрте жаздан баштап кеч күзгө чейин улам бир жаңы гүлүн тартуулап жүрүп отурат мага. Түрлүү, түрлүү гүлдөр. Укмуштай кооз, назик, көк, кызыл, сары, ак, сия гүлдөр. Мен атын билбegen майда-майда гүлдөр. Майда-майда, кичинекей-кичинекей болуп туруп дирилдешкенин кантесин, желбирешкенин кантесин. «Эй, кабагы бүркөө! Бизди карачы, бизди карачы!»— дешкенсийт. Карасаң эле көңүлүң ачылат. Тепсеп кетеби, басып кетеби менен иштери жок, так жолдун чекесинде дирилдешет, так таман астында. Атыңар ким эй, силердин? Айтсаңар боло, айтпай эле дирилдей бересинерби? Дирилдей беришет. Айтпайбыз дейт. Макоо болбосоң өзүң билип ал дешкенсийт.

«Мындай турчу, Күнду тоспой!» – дешкенсийт, илгерки ойчулчасынан. «Батыраак өтүп кетчи көлөкөндү калдайтпай!» – дешкенсийт. Эртең менен бир өтөм жандарынан, ишке баратып, кечкисин бир өтөм. Гүлдөр... кичинекей периштелер... Эрте жаздан кеч күзгө чейин улам бири гүлдөп, улам, улам бири өчүп отурат. Бир гана байчекеңиди көрө албадым. (С.А.)

287-көнүгүү. Текстти окуп, тырмакчага алынган сүйлөмдөргө көнүл бургула. Тырмакча кандай учурда коюлганын айтып бергиле.

«ИТ – АДАМДЫН ЖОЛДОШУ»

Иттин баркын билген эл: «Эссиң сыйласаң, итине сөөк сал» – деген макалды айтат. Демек, үй эсси сени сый-

лап олтурганда, итине даам берип койсоң анын көңүлү жылыйт экен. Кандайдыр бир иттин жакшы көрүүчүлүк сезими бар экен.

Кыргыз: «Ит – ырыссы» деп коёт. Илгери бир адамдын жакшы ити болуптур. Жаш кезинде төө үстүнөн эразаматты эңип түшчү экен, карышкырларды бута аттырбай мойсоп салчу экен. Акыры карылык жетип, эч нерсеге жарабай калат. Ээси: «Бекер аш카 шерик кылбай көзүн тазалайын» деп мойнуна таш байлап, өзөн сууга түртүп жиберет. Ит менен кошо буту тайып өзү да өзөнгө түшүп кетет. Иттин ээси чабак урганды билчү эмес экен, бат эле алдан кетип, суунун агымы менен жок болуптур. Арадан үч-төрт saat өтсө керек, алиги киши көзүн ачса, чоочун талаада жатат, жанында соксоюп баягы ити олтурат.

Иттин ээси өзүнөн өзү уялат да, итин үйүнө алып келип сары май берип багат. Кийин ит өз ажалынан өлтөндө да оозуна май куюп, жакшылап көмөт.

288-көнүгүү. Текстти окуп, андагы тырмакчага алынган сүйлөмдөрдү дөптериңерге көчүрүп жазғыла.

САГЫНБАЙ МАНАСЧЫ МЕНЕН ИБРАЙЫМ АБДЫРАКМАНОВ

Сагынбай манасчы менен бирге жүрүп, андан 400 басма табак жазган Ибраим Абдыракманов айтат:

Мен ар убак эле: «Маке, мага Манасты көрсөтүнүзчү» – дей бердим. Кыштын баштапкы айы эле, Нарында бирөөнүн үйүндө жазып жатабыз. Сагынбай: «Сен бала көп эле өтүнүп калдың, бүгүнкү түнү бирдеме байкайсың» деген. Түн жарымы оогон кезде үйдүн ичи өзүнөн өзү кыймылдагансып, калдыр-кулдүр боло берди. Мен жерден башымды албай жаза бердим. Кулагыма бирөөлөрдүн до-бушу угулгансып, көзүмө элес-булас бирдеме көрүнгөнсүй

берди. Ангыча эле Сагынбай: «Молдоке, тээтиги терезе жакты карачы», – деди. Мен таң атканга чейин жаздым, Сагынбай да талыкпай айта берди.

Таң атканда сыртка чыксам кар жаап коюптур.

Ал күнкү ишибиз бүткөн соң Сагынбай: «Сен бая бирдемени билдинбى?», – деди, жок десем: «балалыгың да, сенин артында Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Бакай келип турду. Алар сени жазуунду мактагандай белгиде турушту», – деп күлүмсүрөдү. Кийин ойлосом, чын эле артымда бирдеме тургансыгандай байкалган. (A.O.)

50-§. СЫЗЫКЧА БЕЛГИСИ

1. Сызыкча бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздүн арасына коюлат. Мисалы: *Түшүм мол болсо, дыйкан да, эл да – баары ток болот.*

2. Сүйлөмдүн баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, же заттык маанидеги башка сөздөрдөн болсо, ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун арасына сызыкча коюлат. Мисалы: *Илим – өнөр булагы, өнөр – өмүр чырагы.*

3. Тике сөздөрдү төл сөздөрдөн ажыраттуу үчүн, тике сөз менен төл сөздөрдүн арасына сызыкча коюлат. Мисалы: – *Балдар – биздин болочок бактыбыз, – деген ата-бабаларыбыз, – алар билим алуулары керек, билимден кубаттуу күч жок.*

4. Диалог иретинде түзүлгөн сүйлөмдөрдүн ар бири жол башынан башталып жазылат жана алдына сызыкча коюлат. Мисалы: – *Эже, айыл жакка барып, эл-журт менен жолугушуп келсеңиз. – Макул.*

5. Географиялык аттар, же цифралар менен берилген эки сөздүн арасын бөлдүрүү үчүн сызыкча коюлат. Мисалы: *Ташкент – Андижан жолу.* Бул жерге жыйналган окуучулардын саны болжолдуу 25–30 дай көрүнөт. XX–XXI кылымдар ааламдашуу доору болду.

289-көнүгүү. Окугула. Сүйлөмдөрдөгү сыйыкчалардын коюлушуна көңүл бургула. Сыйыкчалар кайсы учурда коюларын оозеки айтып бергиле.

АЧ КАРЫШКЫР

Күндөрдүн бириnde жортуп келатып ач карышкыр улакка кезикти. Кубанычы койнуна батпай:

- Ой, улак, мен сени жеймин, – деди.
- Эмне үчүн жейсін, каке?
- Курсагым ачка, ошон үчүн ...
- Жок, каке, мени жебе. Мына бул тоонун ары жагында чоң кара эчки бар, ал семиз. Ошону жесен жыргайсын, каке!

Ач карышкыр макул болуп, тоону ашып, чоң кара эчкиге барды:

- Ой, эчки, мен сени жеймин.
- Эмне үчүн?
- Курсагым ачка, ошон үчүн ...
- Мен бир жегендөн чыкпайм, анан эртең дагы тамак издемек белен!... Андан көрө мына бул өзөнгө барсан, чоң боз бәэ баткакка тыгылып жатат. Аны үч-төрт күн оокат кылбайсыңбы!

290-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Кайсы сүйлөмдөрдө сыйыкча пайдаланылганын аныктагыла. Силерге таасир эткен сүйлөмдөрдү дептериңерге көчүрүп жазғыла.

АРСТАН МЕНЕН ТҮЛКҮ

Арстан картайды. Мурункудай жортуулга чыгып, жеңиш менен кайтчу күндөр артта калды. Эми оокатты башка амал менен табууга өттү.

– Ооруп калдым, басууга жарабайм, – деген кабар таратты айбандарга. Ошентип үңқұрунөн чыкпай жатып алды.

Айбанаттар арстанга кезек менен барып турушту. Өзүнө келген айбандардын бирөөн да сыртка чыгарган жок. Бардыгы анын жеми болду.

Күндөрдүн бириnde түлкү келди.

– Алыңыз кандай? – деп сурады ал, бир топ алыс жерде туруп.

– Өтө жаман, эмнеге алыс туруп алдың? Жакын кел, Түкө, аркы-беркини сүйлөшөлү, – деди арстан.

– Жакын баар элем, бирок сенин үңкүрүңө кирген из көп, чыккан из көрүнбөйт, – деди да, түлкү баса берди.

291-конүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Сүйлөмдөрдө сзыыкчалар кайсы учурда коюлгандыгын байкагыла жана сзыыкча колдонулган сүйлөмдердүү көчүрүп жазгыла.

АКЫЛДУУ УЛАК

Бир улак, токту жана музоо эл жайлоого көчкөндө журтта калыштыр. Үчөөлөп булактын боюна алачык тургузуп алышыптыр. Ошол булактын аркы бетине чоң байтерекке көлөкөлөгөнү келген аюу тигил үчөөнү көрүп, азуу тишке салып, курсакты тойгузмак болуп, аңдып келет. Улак аюуну көрүп калып, алдына чуркап барып, алачыкка ээрчитип келет. Үйгө киргендөн кийин:

- Конокко эмне беребиз, – дейт токту. Анда улак:
- Башкы аюунун башын сал, ортоңку аюунун төшүн сал, ал аз келсе, алдагы турган аюунун башын кесип сал!
- «Булар аюу жей турган немелер го», – дейт да аюу ордунан тура калып качып жөнөйт. Алдынан карышкыр чыгат да:
- Эмнеден качып келе жатасың? – деп сурайт.
- Качпаганда кантем. Булактын боюна улак, токту, муззоо конушкан экен. Аларды жейин деп барсам, үчөө мени жемек болгондо, арандан зорго качып чыктым – дейт.

ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ

292-көнүгүү. Текстти окуп, талдагыла. Чекит белгисинин коюлушуна көнүл бургула.

КОРККОНГО КОШ КӨРҮНӨТ

Түн. Ай жарык. Коён оттоп жатып, өзү менен кошо оттоп жаткан коёнду көрдү. Коён коркуп жерге отура калды. Коён кулагын тикчийтти. Тиги да кулагын тикчийтти. Коён талааны көздөй качып жөнөдү. Тиги да кошо кacha берди. Коён качып отуруп, токойго туш келди. Коён токойго кирер замат, кара коёндон кутулду.

Коён токайдогу түлкүдөн, карышкырдан коркуп, дагы ачык жерди көздөй качты. Кара коён кайта пайда болду. Ай батты, көлөкө жоголду. Коён корккон көлөкөсүнөн ошондо кутулду.

293-көнүгүү. Окугула. Алардын мазмунун бири-бирине салыштыргыла. Кайсынысында ой-пикир мазмуну жагынан байланыштуу келди? Кайсынысы текст? Эмне үчүн?

1. Табият тартуулаган кооз аймактарды адам эмгеги ого бетер көркө келтирүүдө. Курманбек күндө түш көрөт, түшүнө ойго келбegen нерселер кирет. Бир маалда

күн бүркөлүп, нөшөрлөгөн жамгыр жаап, сел жүрүп кетти. Анара аттап-буттап жогору чыгууга умтулуп, артын карабай адырды көздөй чуркады.

2. Медицинада жыландан адамдын көп ооруларын дарылоого зарыл ууларды алары белгилүү. Азыр жылан эмне үчүн азайып барагат? Себеби жердин көпчүлүгү айдоо аянына айланып, же мал тебелеп-тепсеп жыландын жашоо чөйрөсүнүн тарып жаткандыгында жана адамдардын аны өлтүрүп жок кылуусунда.

3. Кыргыз элинин каада-салты боюнча жаныбарларды өлтүрүү чоң күнөө болгон. Айрыкча, жыланда касиет бар дешкен. Элибиз жылан жашаган дарактарды, карагай-бадалдарды да бекер жыгач эмес, мазар деп сыйндыrbай, мал жолотпой коргоого алышчу. Кокус, жылан сойлоп үйгө кирип калса, чочутпай, чаппай, ак-сүт, айран чачып, акырын чыгаруу салт эле.

4. Табиятта жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр бири-бирине шайкеш жаралган. Демек, аларга аяр мамиле кылуу зарыл.

294-көнүгүү. Төмөнкү текстти окугула, тыныш белгилериин коюлушуна көңүл бургула жана сзыыкча коюлган сүйлөмдөрдү дептериңерге көчүрүп жазғыла.

ҮЧ УЛУУ ТАБЫП

Бир табып катуу кесел болуп жатып калды. Анын шакирттери жыйылып, устатын дабалоого киришти. Кеселман устат аларга:

— Сүйүктүү шакирттерим, мени дабалаш үчүн ашыкча азап чекпегиле, мен эми түзөлүүдөн үмүт үзгөнмүн, өлүмүм жакын калганга окшойт. Көзүм өткөндөн кийин өтө эле коқой-наалат кыла бербегиле. Мен өз ордума үч улуу табып калтырып кетемин. Ушул зор үч табыптын кенештерине баарыңар көңүл буруп, башкаларды дагы ошого моюн сундургула, — деди.

Шакирттердин бири:

– Биздин азиз устатыбыз. Сизден кийин ордуңзда кала турған үч табып кимдер? – деп сурады. Устат көздөрүн ачты, жанындагы шакирттерине мындай деп жооп берди:

– Силерге айткан үч зор табыптын биринчиси – *тазалык*, экинчиси – *тамакты кылдат ичүү*, үчүнчүсү – *дene тарбиясы*. Дайыма таза абада болуу, ашыкча жебестен, өз өлчөмүндө тамактануу, ичимдикти тыюу, дene мүчөлөрүн аракетсиз калтырбастан дene тарбиясы менен машыггуу – мына ушулардын бардыгы адамдын ден соолугун чындоочу эң улуу табыптар эмеспи.

ИШ КАГАЗДАРЫ

51-§. ОФИЦИАЛДУУ – ИШТИКТҮҮ СТИЛЬ

Жазма стиль ар кандай өзгөчөлүктөрүнө карай илимий, публицистикалык, көркөм жана официалдуу-иштиктүү стиль болуп бөлүнөт. Булар бири-биринен тилдик өзгөчөлүктөрү, сүйлөмдөрүнүн түзүлүшү жана формасы жагынан айырмаланып турат.

Официалдуу-иштиктүү стиль коомдук мекемелерде жана тиешелүү коллективдердин арасында колдонулуучу ар кандай документтерди, иш кагаздарды өз ичине алат.

Ал өзүнүн тейлөө чөйрөсүнө карай экиге бөлүнөт.

1. Официалдуу иш кагаздары. Булар өкмөт тара-бынан кабыл алынган ар кандай мыйзам, программа, устав, токтом, келишим, жоболор ж.б. мамлекеттик билдириүүлөр кирет.

2. Официалдуу эмес иш кагаздары. Буга коомдук мекемелердин күндөлүк иштерине байланыштуу же

анын мүчөлөрүнүн ортосунда жазылган ар кандай документтер кирет: протокол, отчёт, арыз, расмий акт, ишеним кат, мүнөздөмө, бухгалтериялык бланкалар, өмүр баян, күбөлүк кат, справка, рапорт, буйрук, счёт, кулактандыруу ж.б.

295-көнүгүү. Официалдуу эмес иш кагаздарынан болгон төмөнкү текст менен таанышып, аны дептериңерге көчүрүп жазгыла. Алар кандай учурда колдонула тургандыгына карата пикириңерди билдиргиле.

№ 26 орто мектептин
директору М. Кадыровго
5-класстын окуучусу
Мырзаев Кубанычтан

ТҮШҮНҮК КАТ

Мен шаардан алыс жашаганыма байланыштуу, транспорт өз убагында каттабагандыктан, 2015-жылдын 1-февралында дene тарбия сабагына кечигип келдим.

Мындай иш мындан ары кайталанбайт, деп ишендирем.

(колу) *Мырзаев Кубаныч
Күн, ай, жыл.*

296-көнүгүү. Официалдуу эмес иш кагаздарынан түшүнүк катты өз алдыңарча жазгыла жана алар кандай учурда колдонула тургандыгына карата пикириңерди билдиргиле.

297-көнүгүү. Жогорку көнүгүүдө түшүнүк кат кантип жазыла турганына көнүл бурдуңар. Түшүнүк катта эмне түшүнүктөр камтылыши керектигин байкадыңарбы? Сiler да түшүнүк кат жазып көргүлө.

298-көнүгүү. Официалдуу эмес иш кагаздарынын бири болгон ишеним каттын жазылышына көңүл бургула. Ал кандай учурда колдонула тургандыгына карата пикириңерди билдиргиле.

ИШЕНИМ КАТ

Мен, Маматова Айнагүл, ушул жылдын 14-январында Алишер Наваий атындагы Өзбекстан Улуттук китепканасынан окуу үчүн, төмөнкү китеptи классташым Курбанова Нургүлдүн менин картотекама кол коуп алышына ишеним билдиремин.

(колу) *A. Маматова
Күн, ай, жыл.*

Ишеним кат кандай кырдаалдан улам жазылат? Жогоруда сунушталган үлгүгө салып, ишеним кат жазып көргүлө.

299-көнүгүү. Уч топко бөлүнгүлө. Уч топтун бири түшүнүк кат, экинчиси арыз, үчүнчүсү ишеним кат менен иштеп, жазган түшүнүк кат, арыз жана ишеним катыңарды талкуулагыла. Алардын эн жакшы деген үлгүсүн класска окуп бергиле. Алардын жакшы жактарын белгилегиле.

300-көнүгүү. Официалдуу эмес иш кагаздарынын бири болгон арыздын жазылышына көңүл бургула. Ал кандай учурда колдонула тургандыгына карата пикириңерди билдиргиле.

Коргон-Төбө райондук жаштар
борборунун директору Т. Осмоновго
26-орто мектептин 5-классынын
окуучусу Колдошев Нурбектен

АРЫЗ

Мени райондук жаштар борборунун алдында ачылган компьютер ийримине кабыл алуунузду сурайм. Мен ком-

пьютерди үйрөнүүгө абдан кызыгам. Ийримге үзгүлтүксүз катышамын, деп убада беремин.

(колу) *Колдошев Н.
Күн, ай, жыл.*

Арыз эмне үчүн жазылат? Жогоруда сунушталган үлгүгө салып, кандайдыр бир кырдаалга карата арыз жазгыла.

301-көнүгүү. Расмий эмес иш кагаздарынын бири болгон чакыруу каттын жазылышына көңүл бургула. Ал кандай учурда колдонула тургандыгына карата пикиринерди билдиргиле.

ЧАКЫРУУ КАТ

Урматтуу Абдыкерим Муратов! Сизди дүйнөгө белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматовдун 92 жылдыгына карата мектебиизде өткөрүлүп жаткан «Чыңгыз Айтматов – достуктун жана тынчтыктын элчиси» аттуу адабий-музыкалуу кечебизге чакырабыз.

Кече 12-декабрь, 2020-жыл, saat 10.00 дө өткөрүлөт.

Биздин дарек: Өзбекстан Республикасы, Андижан обласы, Коргонтөбө району, 26-мектеп.

302-көнүгүү. Расмий эмес иш кагаздарынын бири болгон кулактандыруу жазылышына көңүл бургула. Ал кандай учурда колдонула тургандыгына карата пикиринерди билдиргиле.

КУЛАКТАНДЫРУУ

Газета же журналга, же мекеменин көрүнө жерине жазылып коюлган, же радиодон, телекөрсөтүүдөн күн мурунтан берилүүчү кабар.

Кулактандыруу өзүнүн мазмуну жана максаты боюнча ар түрдүү жазылат. Үлгү:

КУЛАКТАНДЫРУУ

2020-жылдын 21-сентябринда saat 19.00 дө мектептин чоң залында кыргыз адабияты боюнча ийримдин катышуучуларына жалпы чогулуш болот. Анда төмөнкүдөй маселелер каралат:

Адабият ийриминин органы болгон «Жаш талант» дубал газетасынын жаңы редколлегия мүчөлөрүн шайлоо.

Адабият ийриминин 2021-жылга карата иш планын бекитүү.

Окуучулардын ырларын талкуулоо.

303-көнүгүү. Жогоруда иштөлгөн көнүгүүлөрдөн үлгү алып, өзүнөр тандаган иш кагазынан бирди жазып келгиле.

304-көнүгүү. Расмий эмес иш кагаздарынан бири болгон кулактандыруу жазыглаа.

305-көнүгүү. Үч топко бөлүнгүлө. Үч топтун бири түшүнүк кат, экинчиси арыз, үчүнчүсү ишеним кат менен иштеп, жазган түшүнүк кат, арыз жана ишеним катыңарды талкуулагыла. Алардын эн жакшы деген үлгүсүн класска окуп бергиле. Алардын жакшы жактарын белгилегиле.

1. Расмий-иштиктүү стиль деп эмнеге айтабыз?
2. Расмий иш кагаздарына кайсылар кирет ?
3. Расмий эмес иш кагаздарына кайсылар кирет?
4. Алар кандай кырдаалдарда жазылат?

306-көнүгүү. Официалдуу эмес иш кагаздарынан болгон төмөнкү тексттерге көнүл бургула. Алар кандай учурда колдонуула тургандыгына карата пикиринерди билдиригиле.

МУНӨЗДӨМӨ

Алмаз Назаров 5-класста окыйт. Бардык сабактардан тапшырмаларды так аткаралат. Мектептеги коомдук иштерде да жигердүү катышат.

Окуусу, жүрүм-туруму эң үлгүлүү, тартиптүү бала.
Алмаздын жакын достору көп.
Келечекте анын жакшы инсан болуусуна ишенебиз.

*5-класс жетекчиси мугалим: (колу) M. Токторов
Күн, ай, жыл.*

1. Официалдуу-иштиктүү стиль деп эмнеге айтабыз?
2. Ал канчага бөлүнөт?
3. Официалдуу эмес иш кагаздарына кайсылар кирет?
4. Алар кандай кырдаалдарда жазылат?

307-көнүгүү. Расмий эмес иш кагаздарынын бири болгон куттуктоонун жазылышына көнүл бургула. Θз классастарыңарга, же досуңарга куттуктоо жазғыла.

КУТТУКТОО

Айшоола, сенин бүгүнкү туулган күнүң болгон өздүк майрамың менен чын жүрөктөн куттуктайм! Сага бекем ден соолук, узун өмүр, бакыт-таалай жана окууларыңа ийгиликтер каайлаймын, – деп досуң Бермет.

52-§. КӨРКӨМ СТИЛЬ

Өзүңөр ойлонуп турган ойду башкаларга түшүндүрүү кыйын. Бардык учурда эле баяндай берүү – угуп жаткан адамды тажатып жиберет. Ошондуктан адамдар башкалар элестетип кабыл алышы үчүн образдуулукка негизделген көркөм стильди тандап алышат.

Маалыматтарды ар кандай түрдө берсе болот, бирок көркөм, элестүү сүйлөмдөр менен берилген текст эч качан адамдын эсинен чыкпайт. Ошондуктан адамдар

дайыма көркөм айтуу же көркөм жазуу стилине муктаж болуп келишет. Эгерде текстте образдуулук канчалык күчтүү болсо, ал ошончолук адамга таасирдүү болот.

Көркөм стилде оозеки жана жазуу речтерине мүнөздүү болгон сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү кездешет. Ошондуктан көркөм стилде сөздөр бир жана көп мааниде да, тике жана өтмө мааниде да, эмоционалдуу-экспрессивдүү мааниде да кеңири колдонулат.

Эгерде автор белгилүү бир окуяны, жаратылыштын көрүнүштөрүн, тигил же бул каармандын кулк-мүнөзүн сүрөттөп көрсөтүүдө же автордук баяндамасында тилдин лексикасын, морфологиялык жана синтаксистик каражаттарын өз орду менен туура пайдалана билсе, чыгарма да ошончолук көркөм чыгып, окуган адамга терең таасир калтырат.

Иш кагаздарында көбүнчө калыпка салынган, стандарттуу сүйлөмдөр орун алса, көркөм чыгармаларда сөз тандоо, ар түрдүү түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү колдонуу ишине өзгөчө чоң маани берилет. Көркөм образдарды түзүүдө сөздөр кылдаттык менен тандалып, турмушту, доорду дал өзүндөй кылып чагылдыруу үчүн ар түрдүү макал-лакаптар жана фразеологизмдер кеңири колдонулат.

308-көнүгүү. Төмөнкү ыр саптарында образдуу, элестүү берилген сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, эмне үчүн ушул сүйлөмдөрдү образдуу деп бөлүп алганыңарды далилдегиле. Кимдин кандай экенин, Сөздөрүнөн сеземин, – деген саптар текст ичинде кандай милдет, кандай идея аткарып жатканын түшүндүргүлө.

МЭЭ МЕНЕН ТИЛ

Мээгэ малай тил болот,
Мээ кир болсо, кир болот.
Тилиң тикен болсо да,

Мээ тим десе тим болот.
Дайым сылык көнгөн тил,
Тунук мээни көргөн тил.
Ыш татытат сөздөрүн,
Мээ түтүнү көмгөн тил.
Кимдин кандай экенин,
Сөздөрүнөн сеземин. (K.A.)

Туура түшүндүңөр! Бул жерде сылыктык жөнүндө айтып жатат.

309-көнүгүү. Текстти көркөм оқуугула. Текст стилдин кайсы түрүнө кирерин аныктагыла. Көркөм стиль жөнүндө эмне билесинер?

АЮУТӨР

Күзгө жуук Адыл мерген айылдан Аюутөргө жөнөйт. Мергенчиликтин алтынчы күнүндө аюуга туш болот. Суурдун ийини менен алек болуп жаткан аюу Адылды байкаган жок. Мерген дабыш берип күрсүнгөндө, аюу жалт бурулуп, аны карап алды.

Адыл билегин түрүнүп, басып бара жатат. Эшик-төрдөй жер калганда аюу бери басып, экөө кармаша кетишисти.

Экөө аябай айыгышып, бирөөнү бирөө ыргыта албай, кээде чөгөлөй түшүп, кайра оңоло калышат. Бир маалда Адыл торой чалып, аюуну жыкты.

Адыл эки миздүү канжарды кынынан сууруп алды. Бирок канжарды аюунун толтосуна урбай, ары ыргытып жиберди. Өзү аюунун башынан алыс аттап, өр тарапка басып кетет. Ошондон улам аюуну жыккан Адыл мерген деген атка конгон экен.

310-көнүгүү. Төмөнкү көркөм текстти окуп, түшүнүгүнөрдү айтып бергиле.

АТА ЖУРТТУН БИР УУЧ ТОПУРАГЫ

Бир ууч топурактын эмне деген касиети, күчү бар?

Чабалекей күнүгө таруудай топуракты мээнет менен ташып келет. Бир ууч топурактан уя салат. Мекенин жат көздөн коргойт, балапан чыгарып, анысын кайдадыр алыс-ка учуруп кетет. Акыры ааламды кыдырып, тоолордун, талаалардын, булуттардын үстүнөн учуп жүрүп, келерки жылы да жыт синѓен эски уясын таап, аны караан тутуп кайра келет.

Бир ууч топурактан күштардын мекени курулат экен. «Бир ууч топурак» дегендин алдына «Ата Мекен» деген сөздү кошолу. Эмелеки шылдыр сөз кыргызга аземи күчтүү ыйык сөз болуп чыга келет: «Ата Журттун бир ууч топурагы». Санжырачы акылман карыялардын сөзүн тыңдасак: көл бир тамчы суудан толот. Күү болсо, бир кайрыктан чертилет. Токой бир талдан курулат. Кылым бир күндөн түзүлөт. Ал эми Ата Журттун тулку денеси кымындай бир ууч топурактан курулат да. (К.Ж.)

ОЙНОП УЙРӨНӨБҮЗ

ОКУУ ЖЫЛЫНЫН АЯГЫНДА КАЙТАЛОО

1. 5-класста тил жөнүндөгү илимдин кандай бөлүмдөрүн окудуңар?
2. Фонетика жана графика деген эмне?
3. Лексика деген эмне?
4. Интонация деген эмне?
5. Алфавит деген эмне?
6. Текст деген эмне?
7. Стиль жөнүндө түшүнүгүңөрдү айткыла.
8. Кеп маданияты дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
9. Пунктуациялар эмнелерди үйрөтөт?
10. Сөз айкашы деген эмне ?
11. Сүйлөм эмне? Анын негизги белгисин айткыла.
12. Орфоэпия менен орфография эмнелерди үйрөтөт?
13. Сүйлөмдүн бир өнчөй мүчөлөрүнүн негизги белгилери кайсылар?
14. Сөздүн тыныш белгилери кандай коюлат?
15. Маани берүүчү жана кызматчы сөздөргө мисалдар келтиргиле.

ФОНЕТИКА ЖАНА ГРАФИКА БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

311-көнүгүү. Берилген катар боюнча «а» тамгасы менен баштала турган сөздөрдү андан ары уланткыла.

- 1) ат – Алымкан,
- 2) жазуучу – Айтматов,
- 3) чыгарма – «Алтын қүш»,
- 4) кинофильм – «Ак кеме»,
- 5) жер – Африка,
- 6) айбан – аюу.

312-көнүгүү. Төмөнкү ырды оқугула. Кара менен басылган сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

БАЛДАРГА

Балдарым – бакыт гүлдөрүм,
Баарыңар – жүрөк сүйгөнүм.
Бала чактан умтулуп,
Билим болсун сүйгөнүн.
Бириңди бириң урматтап,
Бактылуу ойноп, гүлдөгүн.
Кызыктуу **турмуш** эмгексиз,
Келбейт **өзү** жаралып.
Кетпес **бакыт-таалайды**,
Күч-кубат жумшап **табалык**.
Турмуштан үйрөн, бек сүрүп,
Туш келди, балдар, талпынбай.
Турмуштан тапкын **ордуңду**,
Татыксыз ишке **чарпылбай**.
Тентек болуп кетпегин,
Томуктай **изин** калтыrbай. (K.A.)

1. Ыр силерге жактыбы?
2. «Балдарым – бакыт гүлдөрүм» дегенди кандай түшүнүнүр?
3. Акындын бул ырдагы берейин деген ою кандай?
4. Ырды көркөм окуп, жаттап алгыла.

313-көнүгүү. Текстти окуп, кара менен басылган сөздөрдөгү эриндүү жана эринсиз үндүүлөрдү бөлүп көрсөткулө.

АЛМА ЖАНА АПЕЛЬСИН

Асыл апа чай ичип жатканда **тасмалга** бир алма жана бир апельсин койду. Анан кыздары менен балдарына **апельсинди** аарчып, бөлүктөрүнө жараша бирдей бөлүп берди. Кичинекей кызы Элина эки **бөлүк** апельсинге ыраазы болбой калды го. Аны бүтүн эле жегиси келген го.

Апасына **минтти**:

– Апа, апельсинди ким минтип, ичинен **бөлүп-бөлүп** койгон?

– Аны балдарга тең жесин, бири ашық, **бири** кем жеп албасын, – деп бөлүштүрүп койгон го быша электе эле... – деди эрке кызын көз кыйыгы менен карап. Кызы бул сөздү угуп, **апасына** дагы да мындай деди:

– А алманычы... Аны бөлбөй бүтүн жеш **керекпи**? ...

– Жок, – деди апасы токтоо, – алманы балдар өзүлөрү бөлүп жесин деп **бөлбөй** жасаган да ...

Элина түшүнгөн кишидей, көзүн чекчайтип, тиги табактагы кызыл алманы карады. (C.P.)

314-көнүгүү. Ырды окуп, кара менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазып, кандай үндүү, кандай үнсүз тыбыш бар экендигин аныктагыла.

КИТЕПТИ СҮЙ

Китепти сүй, баркын бил,
Китептин көп акылы.
Ким **китеңке** дос болсо,
Ал ошонун жакыны.

Таалайдын **жолун** көрсөтүп,
Чакырып турат келчи деп.
Арамдыктан тазалап,
Жакшылыкка ээрчитет.

Сүттөй таза **тилеги**,
Дениздей кең талабы.
Көктөй **тунук** акыйкат,
Анын ар бир барагы.

Ошондуктан **барын** бил,
Кирдебесин бир чети.
Сыя **төгүп** булгабай,
Жакшы сакта китепти. (A.O.)

ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

315-көнүгүү. Төмөнкү й менен аяктаган унгу сөздөргө **а**, **э**, **о**, у менен башталган мүчөлөр жалгаганда, кандай өзгөрүү болот? А, э, о, у менен башталган мүчөлөр улап, дептеринерге өзгөргөн абалында туура жазгыла.

Ий, сай, уй, жай, дампай, дулдуй, кыңгай.

Үлгү: Ий + о+т = ийет.

316-көнүгүү. Төмөнкү айтылышы боюнча жазылып калган сөздөрдү тууралап жазгыла.

Кайбир, залгар, жел аргы, данаса, тандыр, парак, баягүнку.

317-көнүгүү. Орфографиялык сөздүктөн пайдаланып, дептериңерге алты туура жазылган сөздөрдөн көчүрүп жазғыла.

ЛЕКСИКАЛОГИЯ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

318-көнүгүү. Кашаанын сыртындагы сөздөрдү кашаанын ичиндеги сөздөрдүн ар бири менен айкаштырып, бирден сүйлөм түзгүлө. Жаңы маани кандай жол менен пайда болгонун, кайсы учурда тике, кайсы учурда өтмө мааниде колдонулганын аныктагыла.

1. Күмүш (сөйкө, күз, чач).
2. Ачуу (чындық, кыйкырық, калемпир).
3. Кыпкызыл (өң, жүз, эт, тентек).

319-көнүгүү. Ырды окуп, ырда берилген тапшырманы аткарып, дептериңерге жазғыла.

Сөз оюну: «Каршы сөз»

Бир сөз айтсам мен сага,
Ошол сөздүн каршысын.
Дароо таап жаңылбай,
Керек ылдам айтышын.

Мейли, муну ким тапсын,
Ар бир жообу уйкашсын.
Анда калем сапты алып,
Сөз оюнду баштадык:
Жапыс – ...
Кашаң – ...
Баатыр – ...
Уста – ...
Жок – ...
Кенен – ...

Кара – ...
Жуп – ...
Жумшак – ...
Ширин – ...
Шаар – ...
Ысык – ...
Терең – ...
Жакын – ...
Ичке – ...
Дарбыз – ...
Семиз – ...
Ачык – ...
Басмырт – ...
Жапан – ...

(бийик, күлүк, коркок, чоркок, бар, тар, ак, так, катуу, ачуу, кыштак, муздак, тайыз, алыс, жоон, коон, арык, жабык, шашма, бакма)

320-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү тапкыла.

Кеч, кичине, зыян, бактысыз, төмөн, адепсиз, коркок, кары, түн, туура, жагымдуу.

ПУНКТУАЦИЯ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

321-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн кайсынысына сызыкча коюлат деп ойлойсуңар, эмне үчүн сызыкча койгонунарды түшүндүргүлө.

Эрдин баркын эл билет. Акылдуу элге тартат, акылсыз тууганына тартат. Жатарда көп ичкен жаман түш көрөт. Ылай суу ооруу булагы. Биринчи байлык ден соолук.

322-көнүгүү. Төмөнкү суроо белгиси коюлган сүйлөмдөрдү окуп, аларга жооп жазгыла.

Силер кыргыз элинин улуттук тамак-аштары жөнүндө эмнени билесиңер? Кыргыздын беш бармагын жеп көрдүнөр беле? Ал кандай даярдалышын билесиңерби? Кыргыздар шашкан конокко кара куурдак бышырат дейбі? Анын даамы кандай болот? Ага эмнелер кошулат? Тузу ачуу болобу? Тез бышабы?

Кыргыздар сүт азыктарын көп колдонот деп башкалар айтышат го, силер ушуга ишенесиңерби? Кыргыздын эжигей, курут, быштак деген тамактарынан кабарыңар барбы? Алар кандай жасалат?

323-көнүгүү. Текстти окуп, ага тыныш белгилерин койгула.

Май айында бир сапар токайду аралап бара жатып Асан эликтин чаарчыгын көрдү Ал чөптүн арасында кыймылсыз өзүн коруп жаткан экен Көзү эле жалдырап Асанды тиктейт Ал чаарчыкты кармап алды

Ага Элька деп ат койду Адегенде Элька упчу менен сүт ичиp жүрдү Анан нан жей баштады Кийинчөрээк кызылча сабиз капуста да жей турган болду

Эльканын чаар териси бозоруп, мүйүзү чыга баштады Ал токойго барып, узак жүрсө да кайра келчү Бир сапар Элька токойго кеткен бойдон кайра келген жок

ОКУУЧУЛАРДЫН БИЛИМИН БААЛОО ҮЧҮН PISA ТЕСТТЕР

1. Үндүү тыбыштырды тап.

а	оо	о	ө	Ү	н	и
а	э	у	м	YY	ы	о

и	aa	о	ы	ө	у	Ү
а	э	о	ө	у	Ү	ы

2. Сын атоочту тап.

- а) биз гүл эктик.
- б) гүлдөрдүн түбүн жумшатып, суу куюп жакшы карадык.
- в) гүлдөр ак, кызыл, сары болуп сонун ачылды.
- г) гүлдөрдөн гүлдесте жасадык.

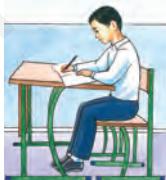
3. Этишти тап.

- а) менин
- б) менин
- в) мен
- г) мелдеште

«Акбуурул»
кулук
жакшы көрөм
тез чуркады

4. Энчилүү зат атооч кайсы?

5. Сан атоочту тап.

- a) сууда жашайт
- б) өтө чоң, сүт эмизүүчү
- в) балыктар менен тамактанат
- г) узундугу 30 метр

6. Синоним сөздөрдү тап.

- а) адам, инсан
- б) илим, китең
- в) жаш, кары
- г) калем, дептер

7. Кыргыз алфавитинде канча тамгалар бар?

29

36

33

30

8. Сын атоочту тап.

- а) ал
- б) чуркады

- в) коркпос

- г) Фирдаусий

9. Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдириүүчү сөз түркүмү бул...?

а) ат атооч

б) сан атооч

в) этиш

г) зат атооч

10. Сөз жасоочу мүчө уланган сөз кайсы?

а) ашкана

б) аштан

в) ашта

г) ашка

11. Сүйлөмдү тап.

а) таш алма

б) чөп чабуу

в) тамак жасоо

г) ал келди

12. Өтмө маанидеги сөздөр колдонулган макалды тап.

а) тилден бал да тамат, уу да тамат.

б) жакшыга жандаш, жамандан адаш.

в) бар болсо – чачпа, жок болсо – шашпа.

г) жүз дос – аз, бир кас – көп.

13. Тыңша деген сөздүн синоними кайсы?

а) ак

б) ук

в) ал

г) уу

14.

Күчөтмө сын атооч сөздү көрсөт?

а) жашыл б) жапжашыл в) жашылыраак г) жашылдан

15. эки жакшы ... болбойт, эки жаман ... болбойт ма-
калды толуктоо үчүн кайсы антонимдик катарды тандоого
болот?

а) ак, кара

б) түн, күн

в) кас, дос

г) жакшы, жаман

16. Талас өрөөнүндөгү Шекер айылында
төрөлгөн. Жазуучунун өмүр баянына тийиштүү
болгон сан атоочту тап.

- а) 1928-жылдын 12-декабрында
- б) 1938-жылдын 15-майында
- в) 1958-жылдын 12- декабрында
- г) 1942-жылдын 21-апрелинде

17. Тубаса этишти тап.

- а) бас б) кал в) чоңой г) жүр

КЫСКАРТУУЛАР

Ч.А. – Ч. Айтматов
А.К. – Абзий Кыдыров
А.К. – Абдылда Карасартов
А.О. – А. Осмонов
А.Т. – А. Токомбаев
А.Т. – А. Токтомушев
А.Ү. – А. Үсөнов
Б.Б. – Б. Байбеков
Б.И. – Б. Исаков
Ж.Б. – Ж. Бекенбаев
Ж.М. – Ж. Мавланов
Ж.С. – Ж. Садыков
Ж.Т. – Ж. Таштемиров
З.А. – З. Ажыматов
К.А. – Калык Акиев
К.А. – К. Алмазбеков
К.Ж. – К. Жантөшев
К.Ж. – К. Жусупов
М.Ж. – М. Жангизиев
Н.Б. – Н. Байтемиров
С.А. – С. Акматбекова
К.А. – Калык Акиев
С.Ж. – С. Жусуев
С.Р. – Сулайман Рысбаев
С.Э. – С. Эралиев
Т. С. – Т. Сыдыкбеков
Т.К. – Т. Кожомбердиев
Т.М. – Тоголок Молдо
Ө.Х. – Өткүр Хашимов
Ы.К. – Ысмайыл Кадыров

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *И.А. Каримов* «Юксак маънавият – енгилмас куч». Т.: «Маънавият», 2008.
2. *И.А. Каримов* «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Т.: «Шарқ», 1997.
3. *Алымов. Б., Момуналиев С.* Лирикалык чыгармаларды окутуу. Ош, 1998. – 112 б.
4. «Диктанттар жыйнагы» *Б. Өмүрбаев* 5-класс, 1995.
5. «Кыргыз тилинин справочники» 5–11-класстар. *С. Үсөналиев, С. Иманалиев.* Бишкек, 2004.
6. «5–11-класстарды кыргыз тилин окутуунун календарьлык планы». В. Мусаева, 2013.
7. «Кыргыз тили» 5-класс *Б. Акматов, А. Мукамбетова.* Бишкек, 2009.
8. «Азыркы кыргыз тилинин таблицалары» *С. Үсөналиев, Б. Өмүрбаев,* 2009.
9. «Ч. Айтматов чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы». Бишкек. «Учкун», 2009.
10. «Она тили» өзбек тилиндеги, 2011.
11. Балдар фольклору Бишкек. «Шам» басмасы, 1998.
12. *Сыдыкова К.* Тил тагдыры – эл тагдыры. Бишкек: «Турар», 2018. – 160 б.
13. Кыргыз адабиятынын антологиясы. /Чыгармалардын 10 томдук жыйнагы/. Бишкек, 2012.

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
Тил – пикир алышуунун эң маанилүү куралы	4
Башталгыч класстарда өтүлгөндөрдүй кайталоо	10
Зат атооч	10
Сын атооч	12
Сан атооч	15
Ат атооч	17

ФОНЕТИКА ЖАНА ГРАФИКА

1-§. Фонетика жөнүндө түшүнүк	19
2-§. Тыбыш жана тамга	22
3-§. Үндүү жана үнсүз тыбыштар	23
4-§. Жоон жана ичке үндүүлөр	26
5-§. Эриндүү жана эринсиз үндүүлөр	28
6-§. Кең жана кууш үндүүлөр	30
7-§. Кыска жана созулма үндүүлөр	32
8-§. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн ээрчишип өзгөрүүсү	34
9-§. Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү	37
10-§. Бир сөз ичинде к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына өзгөрүп айтылышы жана жазылышы	39

11-§. Графика жөнүндө түшүнүк.....	42
12-§. Алфавит.....	43
13-§. Баш жана кичине тамгалар	48
14-§. Э, Е тамгаларынын жазылышы	52
15-§. я, ю, е, ё тамгаларынын тыбыштык маанилери	54
16-§. ъ (ажыратуу) жана ь (ичкертуу) белгилеринин жазылышы	56
17-§. Муун жана анын түрлөрү.....	57
18-§. Сөздөрдү муунга ажыратуу.....	60
19-§. Ташымал.....	62
20-§. Басым.....	66
21-§. Интонация	67

ФОНЕТИКАЛЫК ТАЛДООЛОР

Бышыктоо сабагы.....	76
Бышыктоо үчүн көнүгүүлөр	78

ОРФОЭПИЯ ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

22-§. Орфография жөнүндө түшүнүк	80
23-§. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери.....	82
24-§. Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери..	84
25-§. Орфоэпия жөнүндө түшүнүк	86
26-§. Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери ..	88
Бышыктоо үчүн көнүгүүлөр	90

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

27-§. Лексикология жөнүндө түшүнүк	91
28-§. Кеп маданияты	95

29-§. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери	98
30-§. Көп маанилүү жана бир маанилүү сөздөр	102
31-§. Сөздүн тике жана өтмө маанилери	105
32-§. Синонимдер	108
33-§. Омонимдер	111
34-§. Антонимдер	113
35-§. Табу жана эвфемизм сөздөр	117
36-§. Сөздүн эмоциялык мааниси	120
37-§. Лексикография жөнүндө түшүнүк	121
38-§. Кесиптик сөздөр	125
39-§. Диалектилик сөздөр	128
40-§. Терминдер	129
41-§. Эскирген сөздөр	130
42-§. Жаңы сөздөр (неологизмдер)	133
43-§. Фразеология жөнүндө түшүнүк	135
Бышыктоо үчүн көнүгүүлөр	138

ПУНКТУАЦИЯ

44-§. Пунктуация жөнүндө түшүнүк	140
45-§. Чекит белгиси	144
46-§. Үтүр белгиси	146
47-§. Суроо белгиси	150
48-§. Илеп белгиси	153
49-§. Тырмакча белгиси	155
50-§. Сызыкча белгиси	158
Текст менен иштөө	161
Иш кагаздары	163
51-§. Официалдуу – иштиктүү стиль	163

52-§. Көркөм стиль.....	168
Ойноп үйрөнөбүз. Окуу жылы аягында кайталоо.....	172
Фонетика жана графика боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо	172
Орфография жана орфоэпия боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо	175
Лексикалогия боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо.....	176
Пунктуация боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо.....	177
Окуучулардын билимин баалоо үчүн ріса тесттер....	179
Кыскартуулар.....	183
Колдонулган адабияттар	184

**Mahbuba Temirova, Mirzaoyim Sadikova,
Salomat Aymaxmedova**

QIRG‘IZ TILI

5-sinf uchun darslik

(Qirg‘iz tilida)

Ikkinchи nashri

**Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
5-sinfi uchun darslik**

Сүрөтчү *T. Каримов*

Редактору *P. Жуманазарова*

Көркөм редактору *X. Күтлуков*

Техн. редактору *T. Харитонова*

Компьютерде даярдаган *B. Душанова*

Басманын лицензиясы АI 158.14.08.09. 2020-жылы 20-иулда
басууга уруксат этилди. Форматы $60 \times 90^{1/16}$. Офсеттик кагаз.
Арип түрү «Таймс». Кегл. Офсеттик басма. Шарттуу басма
табагы 12,0. Учёттук басма табагы 9,63. Нускасы 733.
Келишим № 20-265.

«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө
басылды. 100011. Ташкент. Навайи көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Темирова М.

T 39 **Кыргыз тили:** жалпы орто билим берүүчү мектептердин
5-классы үчүн окуу китеbi / M. Темирова, M. Садикова,
С. Аймахмедова. – T.: «O‘zbekiston», 2020. – 192 б.

I. M. Садикова

ISBN 978-9943-01-735-1

УЎК: 811.512.154(075)372.881.1
КБК 81.2. Кир-922

Ижарага берилген окуу китебинин абалын корсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты, фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин берилгендеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылгандағы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жыларынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат.

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыраган эмас. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу жана сыйыктар жок.
Канааттандырлыш	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүктөн ажыралуу абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырлыш даражада калыбына келтирилген. Кээ бир беттерине сыйылган.
Канааттандырлышсыз	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же бүтүндөй жок, канааттандырлышсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

Басманын лицензиясы АI 158.14.08.09. 2020-жылы 20-иулда
басууга уруксат этилди. Форматы $60 \times 90^{1/16}$. Офсеттик кагаз.
Арип түрү «Таймс». Кегл. Офсеттик басма. Шарттуу басма
табагы 12,0. Учёттук басма табагы 9,63. Нускасы 85.
Келишим № 20-266.

«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө
басылды. 100011. Ташкент. Навайй көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz